

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(SİNOLOJİ) ANABİLİM DALI**

**TANG KAYITLARINA GÖRE VII. YÜZYILDA ÇİN'E
YERLEŞEN GÖKTÜRK KOMUTANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Gökçen KAPUSUZOĞLU

Ankara-2016

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(SİNOLOJİ) ANABİLİM DALI**

**TANG KAYITLARINA GÖRE VII. YÜZYILDA ÇİN'E
YERLEŞEN GÖKTÜRK KOMUTANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Gökçen KAPUSUZOĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Gürhan KIRİLEN

Ankara-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(SİNOLOJİ) ANABİLİM DALI

**TANG KAYITLARINA GÖRE VII. YÜZYILDA ÇİN'E
YERLEŞEN GÖKTÜRK KOMUTANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

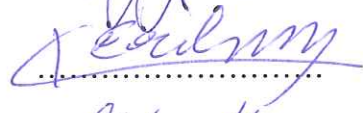
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Gürhan KIRILEN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı:

İmzası:

Prof. Dr. Saadetullah Yağmur GÖMEZ
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun
Doç. Dr. Gürhan KIRILEN (DANIŞMAN)

Tez Sınavı Tarihi: 07/04/2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(07/04./2016.)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....*Öğrenci*.....

İmzası

.....*Öğrenci*.....

ÖNSÖZ

Tezimizde I. Göktürk Devleti'nin yıkılışından II. Göktürk Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen ve çeşitli kavramlarla tanımlanan elli yıllık süre (630-680), aynı yıllarda Çin'de yaşamış Aşina soyundan altı Göktürk komutanının biyografileri üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Çin resmî yıllıkları temel alınarak hazırlanan çalışmamızda, kahramanlıklarıyla tarihe iz bırakmış Göktürk soyluları arasında olmayan, hatta çoğu kişi tarafından adları dahi bilinmeyen “diğer” Göktürk soylularının biyografileri ve bu soyluların Çin yönetimi altındaki icraatları ele alınmıştır. Bu soyluların karşında ise bağımsızlık şiarıyla ortaya çıkan ve bir başkaldırı örneği olan başka bir asilzadenin kısa biyografisi incelenerek belirli sözcükler ve kavramlar içine sığdırılmaya çalışılan bu süreç sözcükler bağlamında değil tarihin yaşanmışlıklarıyla ele alınmıştır.

Tez yazım sürecinde bilgi ve tecrübesiyle yolumu aydınlatarak, sorularıma sabırla cevap veren değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Gürhan KIRİLEN'e; görüş ve önerileriyle ufkumu açan Sayın Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca her zaman yanımda olan, hayatımı kolaylaştırarak çalışmalarımı destekleyen ve anlayışını asla esirgemeyen sevgili eşim Osman Batur KAPUSUZUOĞLU'na teşekkür ederim.

Gökçen KAPUSUZUOĞLU

Ankara-2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	V
ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KAYNAKLARIN ELE ALINIŞI.....	VI
A. ESKİ TANG KAYITLARI.....	IX
B. YENİ TANG KAYITLARI.....	XI
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM: 630 YILI ÖNCESİ ÇİN'DE VE GÖKTÜRKLERDE SİYASÎ DURUM

1.1.Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı.....	7
1.2.Göktürkler ve Sui Hanedanı.....	11
1.3.Göktürkler ve Tang Hanedanı.....	14

II. BÖLÜM: ÇİN'E YERLEŞEN GÖKTÜRK KOMUTANLARI

2.1. Aşina Mi-she (?-662) ve Aşina Bu-zhen (?-667).....	18
2.1.1.Eski Tang Kayıtları Uygurlar Monografisi İçinde Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen.....	20
2.1.2.Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi İçinde Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen.....	24
2.1.3. Değerlendirme.....	40
2.2. Aşina Zhong(?-674).....	44

2.2.1.Yeni Tang Kayıtları Yabancı Generaller Biyografisi İçinde Aşina Zhong.....	46
2.2.2. Eski Tang Kayıtları Xiao Zhizhong Biyografisi İçinde Aşina Zhong..	48
2.2.3. Değerlendirme.....	48
2.3. Aşina She-er (604-655).....	51
2.3.1. Yeni Tang Kayıtları Yabancı Generaller Biyografisi İçinde Aşina She-er.....	52
2.3.2. Eski Tang Kayıtları Karaşar Monografisi İçinde Aşina She-er.....	62
2.3.3. Eski Tang Kayıtları Tölesler Monografisi İçinde Aşina She-er	65
2.3.4. Değerlendirme.....	69
2.4. Aşina Si-mo (?-655).....	73
2.4.1. Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi İçinde Aşina Si-mo.....	74
2.4.2. Eski Tang Kayıtları Kuzey Di'ler Monografisi İçinde Aşina Si-mo....	81
2.4.3. Değerlendirme.....	83
2.5. Aşina Jie-she-shuai/ Kürşad (?-639).....	85
2.5.1. Yeni Tang Kayıtları'nda Kürşad.....	87
2.5.2. Zizhi Tongjian'de Kürşad.....	88
2.5.3. Değerlendirme.....	89

SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA.....	95
ÖZET.....	100
ABSTRACT.....	101

KISALTMALAR

XTS: Yeni Tang Kayıtları

JTS: Eski Tang Kayıtları

ZZTJ: Zizhi Tongjian

OT: Official Titles Of Imperial China

BS: Kuzey Tarihi

SS: Sui Kayıtları

ZS: Zhou Kayıtları

CH: Cihai Ansiklopedik Sözlük

DMDCD: Büyük Yer Adları Sözlüğü

a.g.e. : Adı Geçen Eser

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KAYNAKLARIN ELE ALINIŞI

Tezimizde Eski Tang Kayıtları (舊唐書) ve Yeni Tang Kayıtları (新唐書) temel alınarak, kaynak tarama yöntemiyle bazı Göktürk komutanlarının biyografileri tercüme edilmiştir.

Bu eserlerin Zhonghua Shuju Yayınevi'nden çıkan 1988 tarihli notlandırılmış metinlerinin yanı sıra aynı metinlerin “Academia Sinica” internet veri tabanındaki versiyonlarından da yararlanılmıştır. Çalışmamızda yararlandığımız veri tabanları orijinal kaynak sağlanan resmî web siteleridir. Bunlar arasında en çok, Tayvan’da sosyal bilimler alanında hizmet veren “Academia Sinica” kullanılmıştır. Bu web sitesi, uzun süredir araştırmacılara Çince kaynaklar üzerinde arama ve tarama yapma imkânı sunmaktadır.

İlerleyen sayfalarda Çince imlerle yazılan, fakat kökeninin Türkçe olduğu anlaşılan sözcüklerin eski okunuşları incelenirken “zdic.net” ve “Baxtar&Sagart” gibi alanın ilgili kaynak ve veri tabanlarından yararlanılmıştır. Bu çerçevede ilgili sözcük, ad ve tanımların ele alınışı sırasında söz konusu kaynaklar karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Bir resim yazısı olan Çince sözcüklerin kendilerine doğrudan bağlı olan ses karşılıklarının olmadığı hatırlanmalıdır. Çince konuşma dilinin yöresel ve tarihsel ses değişimleri, ancak Sui-Tang döneminden itibaren belirli ve sistematik yöntemlerle kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle sözcüklerin sesbilgilerini ortaya koymak için kullanılan yöntemlerden, sık karşılaşılmayan bir imin, daha sık karşılaşılan bir imin sesletimiyle okunması olan Fanqie (反切) ve iki farklı hecenin ilk ve son seslerinin birleştirilerek yeni bir hece oluşturulması Qieyun (切韻) yaygın olarak bilinmektedir. Daha sonra Song dönemine gelindiğinde ise Qieyun

yönteminin gelişmiş versiyonu olan Guangyun (廣韻) ortaya çıkmıştır. Guangyun, Çince sözcüklerin Orta Çince sesletimleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.¹Metin içerisinde Türkçe açıklanabileceği düşünülen Çince yazılmış isimlerin okunuşları verildiğinde, söz konusu tablo ve veri tabanlarının sağladığı yaklaşık ses değerlerinden yararlanıldığı dikkate alınmalıdır. Ayrıca, kaynak dilinin “Geleneksel Çince” olması sebebiyle, metin içerisinde verilen Çince sözcük ve cümlelerin tamamında “Geleneksel Çince” kullanılmıştır. Bunun yanında transkripsiyon sistemi olarak ise günümüzde Çin’de kullanılan Pinyin transkripsiyon sistemi kullanılmıştır.

Tezimizde kimi biyografilerde Eski Tang Kayıtları kimilerinde de Yeni Tang Kayıtları daha detaylı bilgi verdiği için detaylı bilgi barındıran kaynak öne çıkarılarak, diğer kaynaklardaki farklılıklar dipnotta verilmiş ve bölüm sonlarındaki değerlendirme kısımlarında ele alınmıştır.

Gerek Eski Tang Kayıtları’nın gerekse Yeni Tang Kayıtları’nın güvenilirliği konusunda çeşitli tartışmalar bulunmakla birlikte bu eserler, bugün de değerini korumakta, dönemin tarihine ışık tutarak pek çok bilgiye ulaşmamıza olanak sağlamaktadırlar.

Tercüme ettiğimiz biyografiler özelinde bakıldığında, Aşina Si-mo dışındaki Göktürk komutanları hakkındaki kayıtlar Yeni Tang Kayıtları’nda daha detaylıdır. Si-mo’ya ait kayıtlar ise diğerlerinin aksine Eski Tang Kayıtları’ndaki metinlerde detaylı olarak ele alınmıştır. Tezimizin diğer ayağı olan Kürşad’a ait kayıtlar ise her

¹ Guillaume Jacques, **Introduction To Chinese Historical Phonology (Çincenin Tarihsel Fonetikine Giriş)**, Leiden 2006.

iki metinde de oldukça yüzeyseldir. Bu sebeple onun biyografisi ortaya konulurken farklı kaynaklardan faydalanılmıştır. Bu kaynaklardan ilki tarihî olayları kronolojik olarak kayıt altına alan Zizhi Tongjian'dir (資治通鑑). Zizhi Tongjian, ünlü tarihçi Si Maguang (司馬光 1019-1086) tarafından kaleme alınmış ve yazımı on dokuz yılda tamamlanmıştır. Toplam iki yüz doksan dört tomardan oluşan eser, Çin'in ilk kronolojik tarih kitabı olma özelliğini taşımaktadır.

Tang Hui Yao (唐會要) ve Tong Dian (通典) de yine Kürşad'a ait kayıtlara ulaşmak için yararlandığımız kaynaklardandır. Tang döneminin kurumlarını, yasalarını ve kurallarını içeren, aynı zamanda da Çin'in ilk hanedan kayıtları kitabı olan Tang Hui Yao, Song dönemi vezirlerinden Wang Pu (王溥 922-982) tarafından derlenmiştir. Toplam yüz tomardan oluşmaktadır.

Çin tarihçiliği açısından yine bir ilk olan Tong Dian ise Çin'in ilk sistematik siyaset kitabıdır. Du You (杜佑 735-812) tarafından kaleme alınan eser toplam iki yüz tomardan oluşmaktadır. Tang döneminin yasaları, ekonomisi, askerî sistemi ve siyasî yapısı hakkında bilgiler barındırmaktadır. Bu kaynaklar içerisinde de Kürşad hakkındaki anlatılar oldukça sınırlı olmasına rağmen yine de tamamı tercüme edilerek çalışmamıza dâhil edilmiştir.

Bunların yanı sıra, temel kaynak olarak kullandığımız Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nın Zhonghua Shuju Yayınevi'nden çıkan nüshalarında, “Yayıncının Açıklaması” kısmında eserler ve yazarlar hakkında verilen bilgiler aşağıda özet olarak verilmiştir.

A. Eski Tang Kayıtları

Tang Hanedanı döneminin tarihi olaylarını anlatan eser, önceden sadece “Tang Kayıtları” olarak adlandırılmış ancak “Yeni Tang Kayıtları” yazıldıktan sonra isim karmaşasına yol açmamak için “Eski Tang Kayıtları” olarak değiştirilmiştir. Eser “Hanedan Kayıtları”, “Biyografiler” ve “Diğer Kayıtlar” olmak üzere üç bölümden ve iki yüz tomardan oluşmaktadır. Eski Tang Kayıtları, resmî olarak 941 yılında düzenlenmeye başlanmış ve 945 yılında da tamamlanmıştır. Eserin yazımında ve düzenlenmesinde pek çok kişinin emeği geçmesine rağmen en son Liu Xun (劉詢 887-946) tarafından tamamlandığı için ona mâl edilmiştir.²

Eski Tang Kayıtları’nın, Çin’in karışıklık içinde olduğu bir dönemde, bir tarih eseri için oldukça kısa bir zamanda yazıldığı ve yazarın tarih eğitimi olmaması sebebiyle eserin; özetleme, kısaltma ve sıralama işlemlerinden yoksun olduğu görüşü savunulmaktadır.³

Tang döneminde köylü isyanlarının gücüyle bazı toprak sahiplerinin siyasette yer edindikleri ve bu sürecin Tang döneminin siyasi yönetiminde büyük değişimlere sebep olduğu düşünülmektedir. Fakat Eski Tang Kayıtları’nın yazarının eserde Tang döneminin öncesindeki toplumsal çatışmaları kaydettiği ve bu durumun tarihî gerçekleri saptırdığı kaydedilmektedir. Aynı şekilde Tang Hanedanı’nın önemli

² Liu Xun 劉詢, **Jiu Tang Shu 舊唐書 (Eski Tang Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. I

³ JTS: s. III.

hükümdarlarından olan Tang Taizong ve Wu Zetian'in ülkeyi yasacı esaslara⁴ göre yönetmelerine rağmen yazar Liu Xun'un, Konfüçyanist düşünceden yana olması sebebiyle eseri de bu bakışla kaleme alarak tarihî gerçekleri saptırdığı; Taizong'u Konfüçyanist düşünceye bağlı bir hükümdar olarak kaydettiği belirtilmektedir.⁵

Eserin, özellikle Beş Devlet Dönemi'nden sonraki Jin Hanedanı'na kadar olan dönemin özelliklerini yansıttığı kaydedilmiştir. Tang döneminin başından Tang Taizong'a kadar olan kayıtların eksik olduğu, Tang Gaozu'dan Tang Wenzong'a kadar olan kayıtların da güvenilir olduğu, kayıtların açıklığı ve yazım tarzının daha önceki kayıtların ilerisinde olduğu düşünülmektedir. Eserin kısa bir zaman dilimi içinde genel bilgilerle kaleme alınmış olması ve Tang döneminin sonlarındaki kişilerin biyografilerinde atlamaların fazlalığı sebebiyle Eski Tang Kayıtları'nın yüzeysel ve genel bir kayıt olduğu düşünülmesine rağmen içerisinde barındırdığı bilgilerin sahih, detaylı ve zengin olduğu ve tarihî sürecin somut biçimde ele alındığı kaydedilmiştir.⁶

⁴ Yasacılık (法家), Çin'in Savaşan Beylikler döneminde ortaya çıkan dört temel düşünce ekolünden biridir. Yürürlükte olan yasaları herşeyin üstünde tutan bu felsefi düşüncenin temsilcisi Han Feizi'dir (韓非子). Yasacılık ekolü, ülkedeki savaşların ve çatışmaların sert yasalarla önlenebileceğine inanan bir ekoldür. Bülent Okay, **Konfüçyüs**, Okyanus Yayınları, İstanbul 2004, s. 30.

⁵ JTS: s. IV, V.

⁶ JTS: s. XI.

Bunların yanında Eski Tang Kayıtları, kendisinden sonra yazılan Yeni Tang Kayıtları'na da belli oranda zemin oluşturduğu da düşünülmektedir.

B. Yeni Tang Kayıtları

Yeni Tang Kayıtları Kuzey Song Hanedanı (960-1127) döneminde düzenlenmiştir ve toplam iki yüz yirmi beş tomardan oluşmaktadır. Eser, Song Qi (宋祁 998-1061) tarafından 1044 yılında yazılmaya başlanmış fakat 1058 yılına geldiğinde sadece biyografilerden yüz elli tomarı ortaya çıkarılmıştır. Song Qi'nin diğer bölümleri yazmak için gücü kalmadığından Fan Zhen (範鎮 1007-1088) ve Lu Xiaqing (呂夏卿 1015-1068) “Tablolar” ve “Diğer Kayıtlar” bölümlerini paylaşmışlardır. Ancak hâlâ “Hanedan Kayıtları”nı yazacak kimse yoktu. Bunun üzerine Song Hanedanı'nın dördüncü hükümdarı olan Song Renzong (宋仁宗 1022-1063) Yeni Tang Kayıtları'nın tamamını düzenlemesi için Ouyang Xiu'yu (歐陽修 1007-1072) görevlendirmiştir. Ouyang Xiu, Song döneminin önemli yazarlarından. Siyasî platformdaki yeri Song Qi'ye göre yüksek, toplum üzerindeki etkisi de daha büyüktür. Kuzey Song döneminde Fan Zhongyan (範仲淹 989-1052) tarafından başlatılan fakat başarısız olunan yeni siyaset reformu hareketlerine katılan Ouyang Xiu, saraydaki ve köylüler arasındaki sınıfsal çatışmalarla yakından ilgilenmiştir. Hareketin sonlandırılmasının ardından Ouyang Xiu da sansüre uğramış ve çeşitli bölgelere sürgün edilerek memuriyet görevine devam etmiştir. 1054 yılında tekrar çağrılarak Saray Akademisi üyeliği görevi verilmiştir.⁷

⁷ Ouyang Xiu 歐陽修, **Xin Tang Shu 新唐書 (Yeni Tang Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. I, II.

Yeni Tang Kayıtları, Ouyang Xiu'nun düzenlemesinin ardından, yaklaşık on yedi yıl sonra 1060 yılında tamamlanarak yayınlanmıştır. Ouyang Xiu tarafından yazılan “Hanedan Kayıtları”nın tamamen yazarın tarihî görüşünü yansıttığı, özellikle bazı ifadelerin neredeyse kendi siyasî düşüncelerini yazdığı makalelerinden derlendiği düşünülmektedir.⁸

Eserin yazıldığı sırada, yaklaşık yüz yıllık Kuzey Song Hanedanı'nı saran toplumsal çatışma ortamı keskinleşmiştir. Büyük toprak sahiplerinin toprakları günden güne genişlemiş, bu durum pek çok köylüyü iflasın eşiğine getirmiştir. Toprak sahiplerinin vergi vermemeleri ve devlete hizmet etmemeleri köylüleri daha da fakirleştirmiştir. Bu yüzden pek çok bölgede köylü isyanları çıkmıştır. Toplumsal karmaşa döneminde yazılan eser, kaçınılmaz olarak, dönemin bu özelliklerini de taşımaktadır. Hatırlanacağı üzere Tang Hanedanı da Sui dönemindeki köylü isyanları sürecinde kurulmuş, yıkılması da yine köylü isyanları sonucunda olmuştur. Yazar Ouyang Xiu, feodal Çin toplumunun “kaygan bir zemininde” bulunan Kuzey Song döneminde sınıfsal çatışmaların olduğu bir ortamda yaşamıştır. Bu yüzden eserlerinde feodal yönetim fikrini, köylü sınıfının çatışmalarını, isyanlarını yansıtmıştır.⁹

Sui dönemindeki köylü isyanları, tarihin gelişmesine kapı açmıştır. Fakat Ouyang Xiu isyanların bu getirisini kabul etmemiş ve isyancılara her zaman kin ve

⁸ XTS: s. II

⁹ XTS: s. III, IV

nefret beslemiştir. Bu yüzden Huang Chao (黄巢 820-884) ve An Lushan (安禄山 703-757) gibi isyancıların biyografilerini kitabın en sonuna koymuştur.¹⁰

Aynı şekilde Taizong'un feodal ekonominin gelişmesinin ve ülkenin güçlenmesinin ancak yasacılık ile mümkün olacağına inandığı, fakat Ouyang Xiu'nun Konfüçyanist düşünceye bağlı olması sebebiyle Tang döneminin kültürel, siyasî ve askerî başarılarını da bu liyakatle kaydettiği düşünülmektedir. Bu sebeple de tarihî gerçeklerin tersine Tang Taizong'u "Konfüçyanizm destekçisi bir yönetici olarak" kaydettiği düşüncesi yaygındır.¹¹

Bununla birlikte Wu Zetian döneminin "karmaşa dönemi" olarak yorumlanmasına da yine Konfüçyanist düşünce gerekçe gösterilmektedir. Ülkenin bir kadın hükümdar tarafından yönetilmesinin, Konfüçyanist öğretiyeye ters düşmesi sebebiyle bu dönemin bir "karışıklık ve gerileme dönemi" olarak ele alındığı belirtilmektedir.¹²

Eski Tang Kayıtları ile karşılaştırıldığında, Yeni Tang Kayıtları'nın kendine özgü bir yazım tekniği vardır. Özellikle "Diğer Kayıtlar" ve "Tablolar"ın toplandığı bölümlere ağırlık verilmiştir. Eski Tang Kayıtları içinde bulunmayan "Seçim Kayıtları" ve "Askerî Kayıtlar" gibi bölümler ilave edilmiştir.¹³ Eski Tang Kayıtları'nda olmayan bu kayıtlar Tang döneminin askerî ve siyasî sistemi hakkında kesin bilgiler vermektedir. An Lushan isyanından sonra pek çok belge kaybolduğu

¹⁰ XTS: s. II, III, IV.

¹¹ XTS: s. VI.

¹² XTS: s. VII.

¹³ XTS: s. IX-X.

için Song Qi, Tang dönemi sonrasında biyografileri yazmak için hikâyeler, notlar, kitabeler ve soy ağaçları gibi resmî kayıt altına alınmayan belgelerden de yararlanmıştır. Bu sebeple pek çok yabancı kavim ve boy hakkında Eski Tang Kayıtları'na nazaran daha fazla ve detaylı bilgi mevcuttur.¹⁴

¹⁴ XTS: s. IX, X.

GİRİŞ

Konargöçer halkların güneye göç hareketleri tarihî metinlerde görüldüğü kadarıyla Hunlarla başlamaktadır. Devamında da Tölesler ve Tabgaçların göç hareketleri olmuştur. 6. yüzyılın sonu 7. yüzyılın başında Göktürklerin de bu göç hareketine katıldıkları görülmektedir. Zhou Kayıtları¹⁵ ve Sui Kayıtları'na¹⁶ göre; bu dönemde sadece başkent Chang An'daki Göktürk nüfusu “binlerle” sayılıyordu. Kaynakların sağladığı veriler doğrultusunda, büyük kitlelerin yüzyıllar boyunca Çin düzlüklerine akın ve göçler gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Fakat bu göçler sonucunda Çin'in iç bölgelerine yerleşen Türk soyluları hakkında sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır.

Ülkemizde Göktürkler hakkında nitelik bakımından zengin çalışmalar yapılmış, pek çok akademisyen bu alana katkı sağlamıştır. Eski dönemde Prof. Dr. Zeki Velidî Togan, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel gibi önemli akademisyenlerin yanı sıra Türk milliyetçisi bir yazar ve düşünür olan H.Nihal Atsız da Göktürkler üzerine yazdığı roman ve makalelerle alana katkı sağlamıştır. Günümüzde ise bu alanda Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın “Göktürkler I-II-III” adlı eseri ve Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç'in “Köktürk Tarihi” adlı eseri Göktürkler hakkında çalışma yapacak araştırmacılar tarafından ilk sırada okunması gereken eserlerdir. Ayrıca Prof. Dr.

¹⁵ Linghu Defen 令狐德棻, **Zhou Shu 周書 (Zhou Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. 911.

¹⁶ Wei Zheng 魏徵, **Sui Shu 隋書 (Sui Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. 3290.

İsenbike Togan önderliğinde Çince kaynaktan tercüme edilen “Çin Kaynaklarında Türkler- Eski Tang Tarihi” adlı çalışma da özellikle Çince bilmeyen araştırmacılar tarafından başvurulması gereken kaynaklar arasındadır.

Batı dillerinden tercüme edilen çalışmalar arasında Fransız Edouard Chavannes’in “Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri” adlı eseri ve Çinli yazar Liu Mau-Tsai’in aynı yayınevinden çıkan “Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri” adlı eseri de asıl kaynak üzerinden yapılan çalışmalar olması bakımından oldukça önemlidir. Chavannes’in eseri Fransızcadan, Liu Mau-Tsai’in kaleme aldığı yapıtı ise Almandan tercüme edilmiştir.

Bu kaynaklardan “Doğu Türkleri”, “Batı Türkleri”, “Köktürk Tarihi” ve “Göktürkler I-II-III” adlı çalışmalarda tezimizin konusu kapsamında yer alan Göktürk komutanlarından bazılarının ait bilgiler mevcuttur. Ancak biyografilerin tamamına hiçbir Türkçe çalışmada yer verilmemiştir.

Bu tez çalışmasında ise Çin resmî kaynaklarının tamamında ve resmî olmayan kaynaklarda Göktürk asilzadelerinin adları taranmış ve gerekli olduğu düşünülen bütün bilgiler bir araya getirilerek, biyografiler asıllarına sadık kalınarak dilimize kazandırılmıştır.

Göktürkler, tarihte “Türk” adını taşıyan ilk devlettir. Onlardan önce Türk kökenli devletler kurulmuş olmasına rağmen ilk kez onlar “Türk” adıyla anılmışlardır. 552 yılında Bumın Kağan (土門可汗) tarafından kurulan I. Göktürk Devleti, 630 yılında İllig Kağan (頡利可汗) döneminde Tang yönetimi tarafından mağlup edilmiştir. II. Göktürk Devleti ise 682 yılında İlteriş Kağan (Aşina Kutlug 骨 篤 祿) tarafından kurulmuştur. I. Göktürk Devleti’nin yıkılışından II. Göktürk

Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen elli yıllık zaman ise araştırmacılar tarafından yalnızca “esaret”¹⁷ ve “fetret”¹⁸ gibi kavramlarla ifade edilmiş ve bu süreç büyük oranda göz ardı edilerek konunun detayları bilinmezliğini korumuştur.

Osmanlıca kökenli olan “esaret” sözcüğü “tutsaklık, kölelik, kulluk, hüküm altında bulunma”¹⁹ olarak tanımlanmıştır. Ancak bu anlamıyla ele aldığımızda “esaret”, siyasî tarihin anlaşılmasını zorlaştırmakla birlikte okuyucuyu farklı durumlar tahayyül etmeye sürüklemektedir. Elbette ki “esaret” yalnızca prangalara vurulmak demek değildir, kişinin özgürlüğünü yaşayamaması, psikolojik baskı altında olması da bir çeşit esarettir ve belki de esirliğin en büyüğüdür. Fakat tarihî süreci anlamak için daha somut bilgilere ihtiyaç vardır. Bunun yanında Çince kaynaklarda 630 yılında İllig Kağan'ın Çin tarafından esir edildiği kaydedilmiştir. Bu cümlede kullanılan ve sözlük anlamı “esir” olan Çince “俘 fu” iminin Türkçe literatürde bu dönemin “esaret” olarak değerlendirilmesinde payının olduğu düşünülebilir. Bu durumda büyük olasılıkla İllig Kağan'ın esirliği bütün Göktürk halkına atfedilmiştir.

¹⁷ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2013, s. 146; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, 1998, s. 111. Kafesoğlu ilgili anlatıda 630-680 yıllarını “Göktürklerin hürriyetlerini kaybettikleri 50 yıllık bir matem devresi” olarak niteleyerek bir nevi tutsak durumda olduklarını vurgulamıştır.

¹⁸ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 221; Saadettin Gömeç, **Köktürk Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 97.

¹⁹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydınlık Kitabevi, Ankara 2012, s. 263.

Aynı şekilde “fetret” sözcüğü de “iki peygamber veya iki padişah arasında peygambersiz veya padişahsız geçen dönem, iki vaka arasında geçen zaman”²⁰ olarak açıklanmıştır. “Fetret” sözcüğünün iki Göktürk Devleti arasında geçen bu süreyi tanımlamak için daha anlaşılır olduğu düşünülebilir. Fakat yine de tarihî süreci ve bu süreçte yaşananları kavramlarla anlamamız mümkün değildir. Tezimizde, literatürdeki bu eksiklik göz önüne alınarak I. Göktürk Devleti’nin yıkılışından sonraki süreçte Tang Hanedanı yönetimi altında aktif rol oynamış Aşina soyundan gelen komutanlardan bazılarının, Eski ve Yeni Tang Kayıtları’ndaki biyografileri üzerinden bu döneme ışık tutulmaya ve dönemin daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Biyografisinin tercümesini yaptığımız Göktürk komutanları sırasıyla; Aşina Mi-she (阿史那彌射), Aşina Bu-zhen (阿史那步真), Aşina Zhong (阿史那忠), Aşina She-er (阿史那社爾), Aşina Si-mo (阿史那思摩) ve Jie-she-shuai (結社率) ya da Türkçe literatürdeki adıyla Kürşad’dır. Bu soyluları seçmemizde, her birinin Tang yönetimindeki ve Göktürk soyluları arasındaki konumu etkili olmuştur.

İstemi Yabgu’nun beşinci kuşak torunları olan Mi-she ve Bu-zhen, Batı Türklerine, yani kendi soydaşlarına karşı Çin saflarında savaşmış ve Tang hükümdarı tarafından kendilerine pek çok unvan verilmiştir. Ayrıca onlar öldükten sonra da oğulları ve torunları görevi devralıp Çin hükümdarlığına hizmete devam etmişlerdir.

Gerçek adı Çin kaynaklarının satır aralarına gizlenen ve Çin hükümdarı tarafından kendisine verilen “sadık” anlamındaki “Zhong 忠” unvanıyla anılan Aşina Zhong ise I. Göktürk Devleti’nin son kağanı olan İllig Kağan’ı yakalayarak Çin’e

²⁰ Devellioğlu, **a.g.e.** , s. 301.

teslim etmesi sebebiyle gerek Tang Taizong (唐太宗) dönemi Çin tarihi açısından gerekse Göktürk tarihinin elli yıllık dönemi açısından önemli bir şahsiyettir.

Aşina She-er, Doğu Göktürk kağanlarından Chu-luo Kağan'ın (處羅可汗) oğludur. Kendisi Tang hükümdarına olan bağlılığıyla bilinir. Öyle ki Tang Taizong öldüğünde onunla birlikte yakılmak istemiştir.

Aşina Si-mo ise, Tang yönetiminde önemli makam ve görevler üstlenmiştir. Bu makamlardan en önemlisi İllig Kağan öldükten sonra bir süre kağansız kalan Göktürklerin yönetme yetkisinin, 639 yılındaki Kürşad isyanı sonucu Tang Taizong tarafından kendisine verilmesidir.

Bu komutanlar dışında yine aynı dönemde Çin'e yerleşen Kürşad da diğerlerinden farklı olarak isyankâr ve Çin'e biat etmeyen bir Göktürk asilzadesi olarak bir ucu sadakat, diğer ucu isyan olan ilişkilerin örneğini oluşturması bakımından tezimizde yer alması gereken tarihî bir figürdür. Kürşad hakkında Yeni Tang Kayıtları ve Eski Tang Kayıtları'nda biyografik anlamda yeterli bilgi bulunmadığından; resmî olmayan fakat sahilliğinden de şüphe duyulmayan Çince kaynaklar arasında olan Zizhi Tongjian (資治通鑑), Tang Hui Yao (唐會要) ve Tong Dian (通典)'den de faydalanılmıştır.

Hem Türk tarihi hem de Çin tarihi açısından önemli görevler üstlenen bu Göktürk komutanları, bir açıdan bakıldığında kendi soydaşları yerine Tang saflarında yer alarak Çin halkı için savaşmışlardır. Köl Tigin Abidesi'nde de yazıldığı gibi “Türk beyler Türk adını bırakmış, Çin adını tutup Çin kağanına itaat etmişler”²¹ ve kendi kültürlerinden uzaklaşmışlardır. Fakat bir başka açıdan bakıldığında ise, bu elli

²¹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2003, s. 11.

yıllık süreç daha önce yapılan hatalardan ders çıkarılan ve II. Göktürk Devleti'nin kurulması için zemin hazırlanan siyasî bir olgunlaşma süreci olarak görülebilir. Nitekim I. Göktürk Devleti döneminde görülen taht kavgaları ve Çin'e olan ilgi ve alaka II. Göktürkler döneminde görülmemektedir. İltiş Kağan ve arkadaşlarının “Tabgaç İli'nde” edindikleri siyasî ve askerî tecrübeler birlik olma düşüncesinin canlı kalmasını sağlayarak, Göktürk Devleti'nin yeniden kurulmasına katkı sağlamış olmalıdır. Böyle bakıldığında islam öncesi Türk siyasî tarihinin de devamlılık arz ettiği görülecektir.

Tezimizde, Tang döneminin önemli iki eseri olan Eski ve Yeni Tang Kayıtları'ndan yararlanarak tercüme ettiğimiz, tarihî süreçte öne çıkan bu Göktürk komutanlarının biyografileri üzerinden dönemin önemli olayları, savaşları ve isyanları hakkında bilgi verilerek bu elli yıllık sürede yaşananlar anlatılmaya çalışılmıştır.

I.BÖLÜM

630 YILI ÖNCESİ ÇİN'DE VE GÖKTÜRKLERDE SİYASÎ DURUM

Orta Asya bozkırları pek çok halka ev sahipliği yapmış ve bu halkların ardı arkası kesilmeyen güç mücadelelerine tanıklık etmiştir. Bir tarafta sürekli bir savaş halinde olan ve birbirlerini bertaraf edip yerini yenisine bırakan konargöçer toplumlar, diğer tarafta ise bölge üzerinde hak iddia eden Çin ve İran gibi yerleşik devletler bulunmaktadır. Bu güç mücadeleleri VI. yüzyıldan itibaren Göktürkler ve Çinliler arasında alevlenmiş ve biri diğerini kontrol altına alıncaya kadar sürmüştür.

1.1. Göktürklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Göktürklerin ortaya çıktıkları dönemde ilişki kurdukları ilk kavim Kuzey Tarihi'ndeki anlatıya göre Rouranlar'dır (柔然)²² ve Göktürkler 552 yılında Rouranları yenerek tarih sahnesine çıkmışlardır. Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları ve Rouranlarla ilk etkileşimleri de yine Çin kaynaklarında anlatılmaktadır. Kaynaklarda özellikle Türklerle ilgili anlatılarda en başta verilen, Türkçe literatürde de Türeyiş veya Bozkurt Efsanesi olarak bilinen efsane şöyledir;

“Göktürkler ortaya çıktıkları ilk dönemde komşu bir ülke tarafından saldırıya uğramış ve bütün halk yok edilmişti. Askerler yalnızca on yaşlarında bir erkek çocuğunu öldürmemiş, kollarını ve bacaklarını keserek onu bir bataklığa atmışlardı. Çocuk dişi bir kurt tarafından et ile

²²Kuzey Tarihi'nde Rurular olarak geçen bu kavim, 4. yüzyılın sonlarından 6. yüzyılın ortalarına kadar Çin'in kuzeyinde yaşayan konargöçer toplumlardan biridir. Rouranlar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Gürhan Kırilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 89.

beslenerek büyütülmüştü. Daha sonra kurt ile ilişkiye girmiş ve kurt on tane erkek çocuk doğurmuştu. Bu on çocuktan her biri [dışarıdan kız alıp] evlenerek çocuklar dünyaya getirmişlerdi. Onlardan bir tanesi ileride Göktürk Devleti'ni kuracak ve yönetecek olan Aşina soyudur. Çocuklar özlerini unutmamak için kapılarına kurt başlı sancak asmışlardı.

Yavaş yavaş ailelerin sayısı çoğalmış ve Wei Devleti'nin tehlikesiyle karşılaşınca liderleri A-xian Şad'ın (阿賢設) emriyle yaklaşık beş yüz hane ile Rurulara kaçmışlardı. Altındağ'ın yamaçlarına yerleşmişler ve Ruruların demir işinde çalışmışlardı. Altındağ'ın şekli tolgaya benzediği için Türklere de tolga anlamına gelen “Tu jue 突厥” denilmişti.”²³

Belli oranda efsanevi özellikler taşımakla birlikte, Göktürk siyasî tarihinin A-xian Şad ile başladığı görülmektedir. A-xian Şad'dan sonra Bumın, kağan olarak tebaasını güçlendirmiş daha sonra da Töleslere (鐵勒) savaş açarak onları kendisine bağlamıştır. Bu başarının verdiği özgüvenle bağlı oldukları Rouran hükümdarı A-na-gui'den kızını istemiştir. Bu duruma çok öfkelenen A-na-gui teklifi reddederek gönderdiği elçi aracılığıyla Bumın'e hakaret etmiştir. Bunun üzerine Bumın de elçiyi öldürerek Rouranlarla olan bütün ilişkilerini sonlandırmıştır. Daha sonra ise Wei

²³ Li Yanshou 李延壽, **Bei Shi** 北史 (**Kuzey Tarihi**), 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. 3285, 3286; ZH: s. 907, 908.

Devleti'nden (魏國)²⁴ kız istemiş ve 545 yılında Çinli Chang Le Konçuy (長樂公主)²⁵ ile evlenmiştir.²⁶ Bu süreç Göktürklerin ne kadar güçlendiğini açıkça göstermektedir.

552 yılında daha da güçlenen Bumin, Rouranlara saldırmış, kuzey bölgesini ele geçirmiş ve kendini İl Kağan (伊利可汗) ilan ederek I. Göktürk Devleti'ni kurmuştur. Göktürk Devleti'nin kuruluşu 8. yüzyılda yazılan Köl Tigin Abidesi'nde şöyle anlatılmıştır:

“...Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk Milletinin ilini töresini tutuvermiş. Dört taraf düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabii kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş...”²⁷

Bumin, ülkenin doğu kanadını yönetirken; kardeşi İstemi Yabgu'yu da batı kanadını yönetmesi için görevlendirmiştir. “Türk töresine” göre; doğu yönü batıdan

²⁴ Çin'in karışıklık dönemlerinden biri olan Güney-Kuzey Hanedanları dönemindeki Kuzey Hanedanlarındandır. Kuzey Wei Devleti'nin parçalanmasının ardından Batı Wei Devleti kurulmuştur.

²⁵ Chang Le Konçuy, Güney-Kuzey Hanedanları dönemindeki, Kuzey Hanedanlarından Batı Wei Hanedanı Prensesidir.

²⁶ BS: s. 3285, 3286, 3287.

²⁷ M. Ergin, 2003, s. 9; Talât Tekin, **Orhun Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 2014, s. 25.

üstün olduğu için²⁸ İstemi Yabgu, Bumın Kağan'a bağlı olmuş ve böylelikle tarihte "Türk" adıyla anılan ilk devlet kurulmuştur.

I. Göktürk Devleti kurulduğu sırada Çin'de Güney-Kuzey Hanedanları (386-581) denilen ve Çin'in parçalanma dönemlerinden biri olan dönem yaşanmaktaydı. Aynı dönemde, Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti bir görüşe göre Budizm'in etkisiyle,²⁹ ancak daha açık olarak Kuzey Wei Devleti hükümdarı Xiao Wendi'nin (孝文帝 471-499) Çinlileşme politikası sonucu köklerinden uzaklaşarak Wei (魏國) adını almıştır. Wei Devleti 534 yılında Doğu ve Batı Wei olarak ikiye ayrılmış; Doğu Wei Devleti 550 yılında, Bumın Kağan Göktürk Devleti'ni kurmadan iki yıl önce yıkılmıştır. Yerine Kuzey Qi Devleti (北齊國) kurulmuştur. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Kuzey Zhou Devleti (北周) olarak ad değiştirmiştir.

Bu dönemde dikkat edilmesi gereken husus, Göktürklerde Mu-gan ve Tasbar Kağan'ın ne kadar güçlü olduğudur. Kuzey Zhou ve Kuzey Qi Devletleri büyük oranda Göktürk etkisi altında hüküm sürmüşlerdir. Bu etki Zhou Tarihi'ndeki bir anlatıda da görülmektedir: "Başkente bulunan Türkler, özel törenlerle karşılanıyor... Qiler de yağmadan [ve] işgalden korkuyor, hazinelerini [Türklerin avuçlarına] döküyorlardı..."³⁰

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 252

²⁹ A.Taşagıl, 2003, s. 14.

³⁰ Linghu Defen 令狐德棻, **Zhou Shu 周書 (Zhou Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. 911. Akt: Gürhan Kırilen, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Kimlik Kitabevi, Ankara 2015, s. 237.

Kuzey Zhou ve Kuzey Qilerden sonra 581 yılında kurulan Sui Hanedanı da tahmin edileceği üzere yine Göktürk etkisi altında hüküm sürmüştür.

1.2. Göktürkler ve Sui Hanedanı

581 yılına gelindiğinde Güney-Kuzey Hanedanları dönemi sona ermiş ve Çin'in parçalanmış olan toprakları Sui Wendi (隋文帝 541-604) tarafından birleştirilerek Sui Hanedanı kurulmuştur. Çin'in en kısa süreli hanedanlarından olan ve toplam otuz yedi yıl süren Sui Hanedanı (581-618) Wendi ve Yangdi (隋煬帝 569-618) olmak üzere sadece iki hükümdar tarafından yönetilmiştir.

Sui Hanedanı'nın kurulduğu dönem, Göktürklerde Tasbar Kağan (他鉢可汗?-581) dönemine karşılık gelmektedir. Mu-gan Kağan (木杆可汗?-572)³¹ ölmeden evvel oğlu Da-luo-bian'in (大邏便) annesi Çinli olduğu için tahtı onun yerine kardeşi Tasbar'a vasiyet etmiştir. Mu-gan'dan bu yana ülke zaten güçlü ve zengin olduğu için Tasbar, Çin'i baskı altında tutmakta zorlanmamıştır. Bu dönemde Çin, Göktürklerin yağmalarından korktuğu için, “evlilik yoluyla barış” yapmayı talep etmiş ve Göktürlere her yıl yüz bin top ipekli kumaş göndermiştir.³²

Bu dönemin en güçlü siyasî figürlerinden olan Tasbar Kağan sahip olduğu gücün güvenciyle mağrur davranmış ve Çin kökenli hanedanları kastederek etrafındakilere şöyle demiştir: “Benim güneydeki iki oğlum da tamamıyla bana

³¹ Mu-gan Kağan'ın ismi Çin resmî yıllıklarından Kuzey Tarihi'nde Mu-gan (木杆 BS: s. 3287), Zhou Kayıtları'nda ise Mu-han (木汗 ZS: s. 909) olmak üzere iki farklı şekilde kaydedilmiştir.

³² BS: s. 3290.

sadıkken, şu ya da bu yok diye neden endişe duyayım ki?”³³ Güneyde yer alan Kuzey Qi ve Kuzey Zhou hükümdarları için “sadık oğlum” tanımını kullanmış olması Tasbar’ın gücünü gözler önüne sermektedir.

Diğer taraftan, annesi Çinli olan Da-luo-bian, Tasbar döneminde sessizliğini korumuş fakat Tasbar’dan sonra tahta çıkıp başarısız olan oğlu An-luo (菴邏) ve ondan sonra tahta çıkan İşbara (沙鉢羅)³⁴ döneminde tahtta hak iddia ederek karışıklık çıkarmıştır.³⁵ Daha sonra da Göktürklerin batı kanadını yöneten Tardu’ya kaçarak iki kardeşin yönetimi arasında anlaşmazlık çıkarmış ve 583 yılında

³³ İlgili kısmın Çincesi: “但使我在南兩個兒孝順，何憂無物邪？” BS: s. 3290. Bu cümleyi Prof. Dr. Ahmet Taşağıl “benim güneydeki iki vefakâr oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?” şeklinde tercüme etmiştir. Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 133.

³⁴ İşbara, Ke-luo Kağan’ın (科羅可汗) oğlu, Bumın Kağan’ın torunudur.

³⁵ Da-luo-bian’ın tahta çıkamamasıyla ilgili, Sui Kayıtları ve Kuzey Tarihi’ne şu bilgi not düşülmüştür. “Devlet adamları Da-luo-bian’ı tahta çıkaracakken, annesinin asil [bir] soydan gelmediği gerekçesiyle halkın ona itaat etmeyeceğini [düşündüler]. [Ancak] An-luo gerçekten asildi [ve] Türkler bunu her zaman önemsemişlerdi. (國中將立大邏便，以其母賤，眾不服。庵邏實貴，突厥素重之)” BS: s. 3290; SS: s. 1865. Bu örnek üzerinden Da-luo-bian’ın, annesinin asil sayılmamasını Çin kökenli olmasına dayandırabiliriz. Nitekim buna benzer bir örnek Güney Hunlar döneminde de görülmüştür. Chanyü Hu-han-ye’nin (呼韓邪單于) torunu olan Chanyü Bi (比單于) de aynı gerekçeyle tahta çıkarılmamıştır. Fan Ye 範曄, **Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988, s. 2941, 2942.

Göktürklerin siyasî bakımdan doğu ve batı kağanlıkları olarak ayrılmasına sebep olmuştur.³⁶

Sui Hanedanı, yeni kurulduğu dönemde kuzeyden gelen göçebe akınlarını durduramamıştır. Bu sebeple eskiden beri bilinen bir politika olan “evlilik yoluyla barış” uygulamasını hayata geçirmişlerdir. Ancak Sui Hanedanı’nın bu politikası birleştirme değil bir parçalama politikasıdır.³⁷ Bu politika ile Shi-bi Kağan’ın (始畢可汗) oğlu Tu-li Kağan’ı, verdikleri bir konçuyla kendi taraflarına çekmeyi başarmışlar ve ilk etapta kardeşiyle arasının açılmasına, daha sonra da amcası İllig Kağan’a ihanet etmesine sebep olmuşlardır.

Mu-gan’dan sora güçlenen Göktürkler, Işbara (沙鉢羅) döneminde Sui’lerle yapılan savaşlar sonucu tekrar zayıflayarak adeta gerileme dönemine girmiştir. Işbara’nın ardından gelen oğulları Dou-lan Kağan (都藍可汗) ve Qi-min Kağan (啟民可汗) da Çin’in böl-yönet politikasına maruz kalarak birbirlerine düşmüşlerdir.

Qi-min’den sonra 609 yılında tahta çıkan Shi-bi Kağan döneminde ise Göktürk Devleti tekrar eski gücüne kavuşmuş ve yükselişe geçmiştir. Çin kaynakları bu durumu “...tam bir milyon okçuları vardı, daha önce kuzey boylarının hiç biri bu

³⁶ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 282.

³⁷ Wang Yuhan 王禹翰, **一本书读懂中国史 (Bir Kitap Okuyup Çin Tarihini Anlamak)**, 万卷出版公司 (Wan Juan Chubanshe), Shenyang 2014, s.153

kadar güçlenmemişti. Sui yönetiminden kaçan Çinliler ona sığınmıştı...” diye yazmışlardır.³⁸

1.3. Göktürkler ve Tang Hanedanı

Shi-bi dönemi Göktürkler için oldukça güçlü bir dönemdir. Bu gücün sınırları dönemin Çin hükümdarını köşeye sıkıştırarak kadar geniştir. 615 yılında hükümdar Yang’ı, Yan Men Kalesi’nde (雁門城) kuşatan Shi-bi, onu korku içinde bırakmıştır. Hükümdar, bu kuşatmadan daha önce Çin’den Qi-min Kağan’a eş olarak gönderilen Yi Cheng Konçuy (?-630 義成公主) sayesinde kurtulmuştur.³⁹ Bir elçi yollayarak durumu anlattığı Yi Cheng Konçuy, Shi-bi Kağan’a haber salarak saldırıya uğradıklarını, yardıma gelmesini söylemiştir. Böylece Shi-bi geri çekilmiş, kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Sui Hanedanı, Shi-bi Kağan döneminde neredeyse yıkılma sürecine girmiştir. Çeşitli sebeplerle pek çok yerde isyanlar baş göstermiştir. Üstünlük savaşında güçlenme sırası artık Göktürlere gelmiştir. İsyancılar arasında Sui Hanedanı’ndan bir asilzade olan ve aynı zamanda gelecekteki Tang Hanedanı’nın kurucusu Li Yuan

³⁸ BS: s. 3299; JTS: s. 5153

³⁹ Yi Cheng Konçuy, Sui dönemi hükümdarlık kızlarındandır. Göktürk Qi-min Kağan’a eş olarak verilmiştir. Qi-min öldükten sonra da Göktürk geleneklerine uygun olarak sırasıyla oğulları Shi-bi Kağan, Chu-luo Kağan ve İllig Kağan ile evlenmiştir. 630 yılında İllig Kağan yakalanınca Çinli General Li Jing tarafından öldürülmüştür. JTS: s. 2479.

de (566-635 李淵)⁴⁰ vardır. Li Yuan oğlu Li Shimin'in ısrarlı mücadelesi sonucu Sui'lere başkaldırmıştır. Göktürk Shi-bi Kağan'dan bu konuda kendisine yardım etmesini istemiş, isteğinin kabul edilmesiyle birlikte başkente asker çıkararak bağımsızlığını ilan etmiştir. 618 yılında Sui Yangdi öldürülmüş ve Göktürklerin yardımıyla Tang Hanedanı kurulmuştur.⁴¹

Çin'in en parlak dönemi sayılan Tang Hanedanı'nın, Türklerle en fazla ilişki kuran hükümdarı Li Yuan'den sonra tahta çıkan oğlu Tang Taizong'dur. Askerî başarılarıyla olduğu kadar zekâsı ve politikalarıyla da kendinden söz ettiren Tang Taizong, özellikle azınlık halklara karşı uyguladığı “birbirine kırdırma” politikasıyla ünlüdür.⁴²

Göktürk Devleti'nin yıkılışı da Tang Taizong döneminde olmuştur. İllig Kağan'ın halkına karşı acımasız ve sert tavırları, soğuk ve sert geçen kışların olumsuz etkileri ve Göktürk hâkimiyetindeki diğer boyların güçlenerek isyan

⁴⁰ Li Yuan, Kuzey Zhou döneminde Chang An'da dünyaya gelmiştir. Ataları Kuzey Wei döneminin sekiz önemli ailesinden (八柱國) biridir. Babası Li Bing (李昉) Kuzey Zhou Hanedanı yönetiminde önemli görevler üstlenmiştir. Annesi, Sui Wen Di'nin eşi Du-gu Konçuy'unun (独孤皇后) kız kardeşidir. Dang Mingfang 党明放, 聆听唐朝 (Tang Hanedanı'nı Dinlemek), 中国书籍出版社 (Zhongguo Shuji Chubanshe), 2013, s.1-2.

⁴¹ Wang Yuhan 王禹翰, a.g.e. s.164.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bakınız; Wang Wenguang 王文光, Wang Jiuli 王玖莉, “唐太宗与突厥” (Tang Taizong ve Türkler), 云南社会科学 (Yunnan Sosyal Bilimleri) Sayı 6, Yunnan 2013, s. 177-181.

etmeleri Göktürklerin sonunu getirmiştir. Onların zayıfladığını gören Tang Taizong da fırsattan yararlanarak Göktürlere saldırmıştır. General Li Jing'in (李靖 571—649) komutasındaki Tang ordusu, 630 yılında İllig Kağan'ı yakalayarak Göktürk Devleti'ni mağlup etmiştir.⁴³ İllig Kağan'ın yenilgisinden sonra onunla birlikte yüz bin hane Tang Sarayı'na bağlanmıştır.⁴⁴ Bundan sonra Türkler, Çin sınırları içerisinde elli yıl boyunca dağınık halde yaşamışlardır.

⁴³Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 96; Hayrettin İhsan Erkoç, **General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. V; İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler- Eski Tang Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 20.

⁴⁴ Lin Gan 林幹, **突厥与回纥史 (Türkler ve Uygurlar Tarihi)**, 内蒙古人民出版社 (Nei Meng Gu Renmin Chubanshe), Hohhot 2007, s. 66.

II. BÖLÜM

ÇİN'E YERLEŞEN GÖKTÜRK KOMUTANLARI

İllic Kağan'ın 630 yılındaki yenilgisinden sonra Göktürk halkının önemli bir kısmı için bundan sonra hayat Çin sınırları içinde devam etmiştir. Taizong, Göktürk soylularına özel muamele etmiş, onlara çeşitli unvanlar ve sembolik idari görevler vermiştir. Bu sayede hem savaşçı özelliklerinden faydalanmış hem de onları kontrol altında tutması kolaylaşmıştır. Göktürk asilzadeleri ve halkı açısından bu elli yıllık süre, daha sonra kurulacak olan II. Göktürk Devleti için bir olgunlaşma süreci olmuştur. Nitekim Göktürklerin önemli devlet adamı olan Bilge Tonyukuk, 8. yüzyılda kendi adına diktirdiği Abidesi'nde: *“Ben kendim Çin ilinde kıldım. Türk milleti Çin'e tabi idi.”*⁴⁵ demektedir. Aynı şekilde II. Göktürk Devleti'nin kurucusu olan Kutlug Şad da Çin'den çıkarak devleti kurmuştur.

Bu bağlamda, elli yıllık zaman dilimi boyunca, Çin yönetimi altında aktif görev almış olan Göktürk komutanlarının biyografileri aşağıda tercüme edilmiştir.

⁴⁵ Ergin, **a.g.e.** s. 65; Lin Gan **a.g.e.** s. 66.

2.1. Aşina Mi-she (?–662) ve Aşina Bu-zhen (?-667)

Aşina Mi-she (阿史那彌射)⁴⁶ Tang yönetimi altındaki önemli komutanlardan biridir. Batı Türkleri Kağanı İstemi'nin (室點密) beşinci kuşaktan torunu olan Aşina Mi-she, Göktürk He-lu'nun (賀魯)⁴⁷ yakalanmasıyla birlikte sona eren Batı Türklerinin topraklarındaki, beş Duo-lu (咄陆) boyunu yönetimi altına almıştır. Kendisine Xing Xi Wang Kağan (興昔亡可汗)⁴⁸ unvanı verilmiştir. Bu unvan Çin

⁴⁶ Mi-she'nin Türkçe okunuşu hakkında Saadettin Gömeç “Ming Şad” (S. Gömeç 2011: s. 111) diyerek öneri getirirken; Ahmet Taşağıl Çince sesletimi olan “Mi-she'yi” (A. Taşağıl 2014: s. 287) kullanmayı tercih etmiş ve herhangi bir öneri getirmemiştir. Guangyun Tablosu'na göre ise “Mi” iminin ünlü Çinli dilbilimci Wang Li'ye göre okunuşu: “mie” iken Latin harfleriyle okunuşu: “mje” dir. “She” imi ise Wang Li'de “jia” okunurken; Latin harfleriyle okunuşu “jah” tır. Buna göre: “mie-jia” veya “mje jah.”

⁴⁷ Aşina He-lu, Ye-bu-li Şad She-kui Tigin'in (曳步利設射匱特勤) oğludur. İsmin kökenine inecek olursak; “He 賀” iminin Türkçe karşılığı “kutlamak”tır. İmin Guangyun Tablosu'nda Latin harfleriyle okunuşu ise “ghah” tır. Buna göre ön sesteki sertleşme ve sözcüğün olası sesli değişim özellikleri “ghah”ın kut olarak okunabileceğini düşündürmektedir. Guangyun Tablosu ikinci hecedeki “lu 魯” iminin okunuşunu “lox” olarak vermektedir. Şu halde bu çözümlemede “He 賀” nın “kutlamak” anlamı anahtar niteliktedir. Öyleyse; “He-lu”nun “Kut almış” anlamında “Kutlug” olabileceği görülür.

⁴⁸ Guangyun Tablosu'na göre “Xing” iminin Wang Li okunuşu: “xīəŋ”, Latin harfleriyle okunuşu: “hing” dir. “Xi” iminin Wang Li okunuşu: “sīək”, Latin

hükümdarı Tang Taizong tarafından verilmiş ve üç kuşak devam etmiştir. Daha sonra Aşina Mi-she ve oğlu Yuan-qing (元慶) isyan etmekle suçlanmış ve öldürülmüşlerdir. Son kuşak olan Aşina Xian (獻) ise babası ve dedesinin kötü şöhretinden dolayı önce sürgün edilmiş, daha sonra ise tekrar saraya dönmüştür.⁴⁹

Aşina Bu-zhen da (阿史那步真),⁵⁰ Tang yönetimi altında görev almış önemli komutanlardandır. İstemi Yabgu'nun beşinci kuşak torunudur ve Aşina Mi-she ile aynı ailedendir. Çin hükümdarı Tang Taizong tarafından kendisine Ji Wang Jue Kağan (繼往絕可汗)⁵¹ unvanı verilmiştir. Bu unvan da üç nesil boyunca devam

harfleriyle okunuşu: “siek” dir. “Wang” iminin Wang Li okunuşu: “mīwan”, Latin harfleriyle okunuşu: “myang” dir. Buna göre: “xǐǎn sīek mīwan” veya “hing siek myang”. Chavannes’e göre anlamı: “Bir zamanlar kaybedilmiş olanları artırıp çoğaltan Kağan.” Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 70.

⁴⁹ XTS: s. 6065.

⁵⁰ Bu-zhen’in Türkçe okunuşu için Saadettin Gömeç; “Bug İçen” (Köktürk Tarihi 2011: 111) diyerek öneri getirirken Ahmet Taşağıl Çince sesletimi olan Pu-chen’ı (A. Taşağıl 2014: 287) kullanmayı tercih etmiştir. Guangyun Tablosu’na göre ise “Bu” iminin okunuşu Wang Li’de aynen kalırken; Latin harfleriyle okunuşu: “boh” tur. “Zhen” iminin okunuşu Wang Li’de: “teǐǎn” iken Latin harfleriyle okunuşu: “cjin” dir. Buna göre: “bu teǐǎn” veya “boh cjin” .

⁵¹ Guangyun Tablosu’na göre “Ji” iminin Wang Li okunuşu: “kiei”, Latin harfleriyle okunuşu: “keh”dir. “Wang” iminin Wang Li okunuşu: “yīwan”, Latin harfleriyle okunuşu: “yangx”dir. “Jue” iminin Wang Li okunuşu: “dzǐuet”, Latin harfleriyle

etmiştir. Bu-zhen, Mi-she ile aynı aileden gelmesine rağmen ondan nefret etmiş ve kaynaklarda görüldüğü kadarıyla, asılsız suçlamalarla Mi-she'nin ölümüne sebep olmuştur. Kendinden sonra gelen oğlu He-se-luo (685-?) da Mi-she'nin oğlu Yuan-
qing'e aynı husumeti beslemiş ve unvanları gibi duyguları da babadan oğula geçmiştir.⁵²

Aşina Bu-zhen ve Aşina Mi-she'ya ait bilgiler kaynaklarda aynı metinler içerisinde yer almaktadır. Hem akraba olmaları hem de Çin yönetiminde aynı dönemde birbirine denk unvanlar alarak aynı savaflara katılmaları sebebiyle Çinli tarihçiler Mi-she ve Bu-zhen'a ait kayıtları bir arada tutmuşlardır. Bu yüzden hem okuma kolaylığı sağlamak ve tekrardan kaçınmak, hem de olayların gelişim örgüsünün bozulmaması düşünülerek Bu-zhen ve Mi-she'ya ayrılmış biyografiler burada aynı başlık altında toplanmıştır.

2.1.1. Eski Tang Kayıtları Uygurlar Monografisi İçinde Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen

“651 yılında⁵³ He-lu kuzey sarayını yıktığında [hükümdar], General Liang Jianfang'a (梁建方) emir verip Qi-bi He-li (Çipi?/Kipi? 契苾何力)⁵⁴ yönetimindeki okunuşu: “zyet”dir. Buna göre: “kiei yiwan dzüet” veya “keh yangx zyet”. Anlamı için E. Chavannes “Daha önce yarıda bırakılmış olanları tamamlayan Kağan” demiştir. E. Chavannes, **a.g.e.** s. 70.

⁵² XTS: s. 6065.

⁵³ Yonghui saltanat devresinin ikinci yılı (650-655 永徽二年).

⁵⁴ “He-li'nin ataları Töles boylarının kağanlarındandır. Babası Ge (葛) Sui Hanedanı döneminde Bagatur Tigin (莫賀咄特勒) unvanı almıştır. Babası ölünce henüz dokuz

yirmi bin askerle Uygurlardan elli bin atlı alarak He-lu'yu yenilgiye uğrattı. [Böylece] Kuzey sarayını geri aldı. 656 yılında⁵⁵ He-lu tekrar sınırlara saldırdı. [Hükümdarın] emriyle Cheng Zhijie (程知節),⁵⁶ Su Dingfang (蘇定方),⁵⁷ Ren Yaxiang (任雅相),⁵⁸ Xiao Siye (肅嗣業)⁵⁹ liderliğindeki askerler Uygurlarla birleşerek Karanlık

yaşında olan He-li'ye Büyük İlteber (大俟利發) unvanı verilmiştir. 632 yılında annesinin başında olduğu yaklaşık bin hane ile birlikte Çin'e bağlanmışlardır.” Hem Eski hem de Yeni Tang Kayıtları'ndaki Yabancı Generaller biyografileri içinde He-li'nin biyografisi mevcuttur. JTS: s. 3291; XTS: s. 4117,4118. Aşina soyundan olmadığı için tez çalışmamızda biyografisine yer verilmemiştir.

⁵⁵ Xianqing saltanat devresinin ilk yılı (656-661 顯慶元年).

⁵⁶ Tang döneminin kuruluş yıllarındaki önemli generallerdendir. Cesur ve savaşçı bir karaktere sahiptir. Biyografisi için bkz: JTS: s. 2503; XTS: s. 3773

⁵⁷ 592-667 yılları arasında yaşayan Su Dingfang, Tang Hanedanı döneminin önemli komutanları arasındadır. 630 yılında diğer bir önemli komutan Li Jing ile birlikte İllig Kağan'a saldırarak, I. Göktürk Devleti'ni sona erdirmişlerdir. Eski Tang Kayıtları içinde biyografisi mevcuttur. JTS: s. 2777.

⁵⁸ “Tang yönetiminde Askerî İşler Kâtipliği, Baş Memurluk, Genel Valilik gibi önemli görevler üstlenmiş bir generaldir. Doğum tarihi bilinmeyen Ren Yaxiang 662 yılında ölmüştür.” JTS: s. 59, 5519, 6062.

⁵⁹ “Tang Hanedanı'nın önemli generallerinden olan Xiao Siye, küçükken Doğu Göktürlere bağlanmıştır. 635 yılında da Çin'e geri dönmüştür. Daha sonra Göktürlere, Xue-yan-tuolara ve Uygurlara karşı savaş vermiştir.” JTS: s. 2405,2406.

Dağlar'da (陰山)⁶⁰ He-lu'yu yendiler. Daha sonra Jin Ya dağında (金牙山)⁶¹ yenilerek bütün topraklarını ele geçirip batıya Ye Luo Vadisi'ne (耶羅川)⁶² vardılar. He-lu batıya, Taşkent'e kaçtı. [Uygur] Po-run, Su Dingfang'ın peşinden He-lu'yu takip edip Taşkent'in kuzeybatısındaki Su-duo Şehri'ne geldi. Şehrin başındaki Yixian Tarkan, He-lu'yu yakalayıp Luoyang'a (洛陽)⁶³ gönderdi. Onun topraklarında

⁶⁰ “Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin ortasında ve Hebei Eyaleti'nin kuzeyindedir.” Xia Zhengnong 夏征农, 辞海 (Cihai Ansiklopedik Sözlük), Shanghai Cishu Chubanshe, Shanghai 1999, s. 507.

⁶¹ Sözlük karşılığı Altın Diş Dağı'dır. “Tang Döneminin ünlü coğrafyacısı Jia Dan'ın (贾耽) “Jie Dan Dağı (羯丹山)” dediği yer ve bugünkü Chu Nehri'nin (楚河) kuzeyidir.” Ren Yulei 任玉磊, “多逻斯川、双河及金牙山—唐将苏定方西征路线考辨” (Talas Vadisi, Shuang Nehri ve Altın Diş Dağı__Tang Generali Su Dingfang'ın Batı Seferi Güzergâhı Tartışması) 中国历史地理论丛 (Çin Tarihi ve Coğrafyası Tartışmaları Derlemesi), 2012, s.103-122.

⁶² Bugün Kazakistan'da bulunan Balkaş Gölü'nün güney havzasında bulunan ve Eski Tang Kayıtları'nda sadece bir kere geçen Ye Luo Vadisi (耶羅川), Yeni Tang Kayıtları'ndaki aynı anlatı içerisinde farklı olarak Ye Luo Si Vadisi (邪羅斯川) olarak geçmektedir. Ayrıca “Ye” olarak okunan ilk imin yazılışı da farklıdır. Yer adları sözlüklerinde Ye Luo Vadisi diye bir yerin bulunmayışı sebebiyle, XTS'de kaydedilen Ye Luo Si Vadisi'nin doğru yazım olduğunu fakat JTS yazılırken “Si (斯)” iminin düştüğünü varsayıyoruz. JTS: s. 5197; XTS: s. 4138, 6062.

⁶³ Eski başkentlerden biri olan Luoyang bugün Çin'in Henan Eyaletinin batısında, Sarı Irmak'ın orta havzasındadır.

Meng Chi (濛池)⁶⁴ [ve] Kun Ling (崑陵)⁶⁵ yönetim bölgeleri kuruldu. Aşina Mi-she [ve] Aşina Bu-zhen [bölgenin] iki Genel Valisi olarak, On Okların⁶⁶ sağ kanat beş Nu-shi-bi [boyu ve] sol kanat beş Duo-lu [boyunu] yönettiler.”⁶⁷

⁶⁴ “Orta Asya’da bulunan bugünkü Chu Nehri’nin batısındadır.” CH: s.1184.

⁶⁵ “Bugünkü Balkaş Gölü’nün doğusuna gidildiğinde, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Cungan Vadisi’nin ve İli Nehri havzasının bir bölümündedir.” CH: s. 1673.

⁶⁶ “On Ok” boyunun adı Eski ve Yeni Tang Kayıtları, Wei Hanedanı Kayıtları, Sui Hanedanı Kayıtları gibi Çin’in önemli resmî yıllıkları içerisinde mevcuttur. Türkçeye On Ok olarak tercüme edilen sözcüğün tam çevirisi “On Soy”dur. Kaynaklarda kağanlarının adının önüne Aşina getirilen bu boyun Göktürk soyundan geldiği ve de İstemi’nin boyuna bu ismi vermesi sebebiyle de Batı Türkleri’ne dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi’ndeki İşbara Die-li-shi Kağan biyografisine göre; “Toprakları on boya ayrılmıştır. Bu on boyu on adet Şad yönetiyordu. Kağan, Şad’ların her birine birer ok hediye etmiş, o günden sonra [da] On Ok olarak anılmışlardır. [Daha sonra] bu on boy tekrar sağ ve sol olmak üzere iki kanada ayrılmıştır. Her kanat beş oktan oluşmuş, sol kanattakiler Duo-lu boyu olarak; sağ kanattakiler [de] Nu-shi-bi boyu olarak adlandırılmışlardır.” JTS: s. 5183, 5184.

⁶⁷ İlgili Kısımın Çincesi: “永徽二年，賀魯破北庭，詔將軍梁建方、契苾何力領兵二萬，取迴紇五萬騎，大破賀魯，收復北庭。顯慶元年，賀魯又犯邊，詔程知節、蘇定方、任雅相、蕭嗣業領兵并迴紇大破賀魯於陰山，再破於金牙山，盡收所據之地，西逐至耶羅川。賀魯西奔石國，婆閏隨蘇定方逐賀魯至石國西北

2.1.2. Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi İçinde Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen

“...656 yılında [hükümdar], [Su] Dingfang’ı İli Bölgesi [askerî] kuvvetlerine Büyük Başkan olarak terfî ettirdi. Yan Ran Genel Valisi Ren Yaxiang’a, Genel Vali Yardımcısı Xiao Siye’ye, Sol Seçkin Muhafızlar Büyük Generali [ve] Han Hai (瀚海)⁶⁸ Komutanı Uygur Po-run (婆閏)⁶⁹ ve beraberindekilere de [He-lu’ya] saldırılarını emretti. Sağ Garnizon Muhafızlar Büyük Generali⁷⁰ Aşina Mi-she [ve] Sol Garnizon Muhafızlar Büyük Generali Aşina Bu-zhen’a [ise] Akar Kum (流沙

蘇咄城，城主伊涅達干執賀魯送洛陽。以其地置濛池、崑陵府，以阿史那彌射、阿史那步真為二府都督，統十姓右廂五弩失畢、左廂五咄陸。” JTS: s. 5197.

⁶⁸ “Eskiden Gobi Çölü’ne verilen isimdir. Bugün Moğolistan topraklarındadır.” Zang Lihe 藏勵穌，中国古今地名大辞典 (Çin Eski ve Yeni Yer Adları Büyük Sözlüğü), Shangwu Yinshuguan Xiang Gang Fengguan, 1982, s.1345.

⁶⁹ Tang yönetimi altında görev almış Uygur soyundan gelen Po-run’un babası Tu-mi-du (吐迷度) da Tang Hanedanı için savaşmıştır. Po-run, Batı Türklerinden He-lu’nun isyanının bastırılmasında Çinli generallere yardım etmiştir. JTS: s. 5197.

⁷⁰ “Garnizon Muhafızıdır. Sarayın bütün girdilerinin kaydedilmesinden sorumlu tefrişatçıdır ve emrinde yirmi iki generali vardır.” Charles O. Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China (Hanedanlık Çin’i Döneminde Memur Unvanları Sözlüğü)**, Southern Materials Center Inc., Taipei 1984, s.7418.

道)⁷¹ teskin büyükelçileri [göreviyle] Altay Dağları⁷² yolundan ayrı ayrı çıkmalarını emretti. Erkin Neng-du-lu (埃斤嫩獨祿) ve on bin küsur çadır onları karşılayıp teslim oldular. [Su] Dingfang seçkin süvarilerini alarak Ye Die Nehri'nin (曳咥河)⁷³ batısına varıp, Chumukun (Kumuk? 處木昆)⁷⁴ [boyuna] saldırarak [onları] yenilgiye uğrattı. He-lu, On Okların askerlerinden yüz bin atlıyla direnişe geçti. [Su] Dingfang'ın on bin askeri vardı. [He-lu'nun ordusu] düşmanın asker [sayısının] az olduğunu görünce Tang ordusunu kuşattı. [Su] Dingfang askerlerine düz bir alanda

⁷¹“Eski Çin'in kuzeybatısındaki çöl bölgesidir. Bugünkü Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi sınırları içindeki Bai Longdui Çölü'nün (白龙堆沙漠) bir bölgesi Akar Kum'dur.” CH: s. 1136.

⁷²“Bugün İç Moğolistan'ın Zhelimumeng (哲里木盟) şehrinin doğu sınırında, Xiliao Nehri'nin Güneyindedir.” CH: s. 2043.

⁷³“Bugün, Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki İrtiş Nehri'nin yukarı havzasıdır.” CH: s. 1669.

⁷⁴Chumukun boyu Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi'nde pek çok kez geçmektedir. Buna nazaran Eski Tang Kayıtları'nda daha az görülmektedir. Yeni Tang Kayıtları'nın on birinci yüzyılda yazılmış olması, Çincesi 處木昆 Chumukun olan ve on birinci yüzyılda tarih sahnesinde yine kendi adlarıyla anılan bu boyun Türkçe adının “Kumuk Boyu” olma ihtimalini artırmaktadır. Kumuk Boyu hakkında detaylı bilgi için bkz: Çetin Pekacar, **Kumuk Türkleri**, Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı, Cilt: II-, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2062-2066

toplanarak mızraklarını dışa doğru çevirip bitişik nizam almalarını emretti.⁷⁵ Kendisi atlılarıyla kuzey tarafta konuşlandı. He-lu önce düz alandaki orduya saldırdı. [Üst üste] üç taarruza [rağmen] ordunun saflarını bozamadı. [Su] Dingfang bu durumdan istifade ederek atlılarını saldı [ve] He-lu'yu büyük bir yenilgiye uğrattı. Onlarca li⁷⁶ [boyunca] kaçanların ardından gittiler. Otuz bin kişiyi esir aldılar [veya] başlarını vurdular. Boylarının başı olan Du-da Tarkan ile birlikte iki yüz kişiyi öldürdüler. Ertesi gün yavaş yavaş kuzeye [geldiklerinde] beş Nu-shi-bi [boyu] teslim oldu. Beş Duo-lu [boyu da] He-lu'nun yenilgisini duyunca hemen güneye yönelip Bu-zhen'a teslim oldular.

Dingfang, [Xiao] Siye'ye ve Po-run'a düşmanı takip etmek için Ye Luo Si Vadisi'ne yönelmelerini; Ren Yaxiao'a [da] teslim olan askerlerin başında yürümesini emretti. [O sırada çok] şiddetli kar yağıyordu, askerler karın dinmesini beklemek istediler, fakat Dingfang şöyle dedi;

'Bugün hava kapalı, karanlık [ve] rüzgâr sert [esiyor]. Düşman benim [bu şartlarda] savaşılamayacağımı sanıyor. Onlara saldırmamız beklenmeyen bir durum. Gecikirsek uzaklaşırlar. Zaman kazanıp iki kat başarı elde edebiliriz. En uygun plan budur!'

⁷⁵ Bu cümleinin tercümesinde E. Chavannes'in **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri** adlı eserinden yararlanılmıştır. E. Chavannes, 2007, s. 98.

⁷⁶ Eski Çin'de kullanılan uzunluk ölçü birimidir. Han döneminde 1 li 0.415 Km'ye tekabül etmektedir. Ayşe Onat, **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK, Ankara 2012, s. 113. Günümüzde ise 1 li ortalama 500 metreye tekabül etmektedir.

Böylece gece gündüz ilerlediler. Yol üstündeki insanları [ve] hayvanları [da] toplayarak Shuang Nehri'ne (雙河)⁷⁷ geldiler ve Mi-she [ve] Bu-zhen'la birleştiler. Askerlerin [karınları] doymuş, moralleri tazelenmişti. He-lu'nun çadırına iki yüz li mesafede savaş düzeni alıp Jin Ya Dağı'na ulaştılar. He-lu'nun boyu avlanmakla meşguldü. Dingfang bütün obayı baştan sona yıkıp geçti. On binlerce kişiyi esir aldı. [He-lu'nun] davulunu, tuğunu ve silahlarını ele geçirdi. He-lu İli Nehri'ni (伊麗)⁷⁸ geçti [ve uzaklara] kaçtı.”⁷⁹

⁷⁷ Bugün Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin Börtala Moğol Özerk Eyaleti'nde, Börtala şehrinin yaklaşık 200 km doğusundadır. [www. baidu.com](http://www.baidu.com) E.T. 14.12.2015

⁷⁸ Bugünkü İli nehridir. Di Di Nehri (帝帝河) olarak da bilinir. Batı Bölgelerine doğru gidildiğinde dönemin İpek Yolu güzergâhından geçer. Batıda Suyab'a bin li mesafededir. CH: s. 270; XTS: s. 1047.

⁷⁹ İlgili kısmın Çincesi: “顯慶初，擢定方伊麗道行軍大總管，率燕然都護任雅相、副都護肅嗣業、左驍衛大將軍瀚海都督回紇婆閏等窮討。詔右屯衛大將軍阿史那彌射、左屯衛大將軍阿史那步真為流沙道安撫大使，分出金山道，俟斤嫩獨祿等萬餘帳迎降。定方以精騎至曳咥河西，擊處木昆，破之。賀魯舉十姓兵十萬騎來拒，定方以萬人當之，虜見兵少，以騎繞唐軍。定方令步卒據原，橫稍外注，自以騎陣於北。賀魯先擊原上軍，三犯，軍不動。定方縱騎乘之，虜大潰，追奔數十里，俘斬三萬人，殺其大酋都搭達干等二百人。明日躡北，五弩失畢皆降。五咄陸聞賀魯敗，趨南道降步真。定方命嗣業、婆閏趨邪羅斯川追虜，任雅相提降兵踵後。會大雪，軍中請須霽，定方曰：「今霧晦風冽，虜謂我不能師，掩其不虞可也，緩則遠矣，省日兼功，上策也。」於是晝夜進，收所過人畜，至雙河，與彌射、步真會，軍飽氣張，距賀魯牙二百里，陣而行，

“...[Xiao] Siye, Bin Göl’e (千泉),⁸⁰ Mi-she [da] İli Nehri’ne vardığında, Chu Yue⁸¹ [ve] Chu Mi boylarının hepsi teslim oldular. Shuang Nehri’nde duran He-lu önceden Bu-shi Tarkan’ı savaş [ve savunma] için kazıklar kurmakla [görevlendirdi]. Mi-she [ona] saldırdı [fakat] yenilgiye uğradı. Dingfang, He-lu’nun peşinden Suyab Nehri’ne (碎葉水)⁸² geldi [ve] onun boynunu yok etti. He-lu [ile] Die-yun, Shu-nou Şad’a sığınmak [istiyorlardı]. Taşkent’in Su-duo (蘇咄)⁸³ şehrine vardıklarında atlar

抵金牙山。賀魯眾適獵，定方兵縱破其牙，俘數萬人，獲鼓纛器械，賀魯跳度伊麗水。” XTS: s. 6062.

⁸⁰ “Ping Yu (屏聿)” olarak da bilinir. Eski Türkçede “Bingöl” dür. Bugün Kırgızistan’ın kuzeyindeki Kırgız Dağı’nın kuzey yamaçlarına tekabül eder.” (CH:140) “Suyab’tan batıya 400 li mesafede Min Bulak’a (Bingöl) ulaşılır. 200 küsur li çevrededir. Güneyinde karlı dağlar vardır. Diğer üç tarafı düz arazidir.” Gürhan Kırilen, **Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s.62.

⁸¹ Chu Yue ve Chu Mi boyları Şato Türklerinin eski adlarıdır. Çin’in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’nde Cungan Vadisi’nde yaşamışlardır. Yang Shengmin 杨圣敏, **资治通鉴突厥回纥史料校注 (Zizhi Tongjian’de Göktürkler ve Uygurlar Tarihi Üzerine Notlar)** Shehui Kexue Wenxian Chubanshe, 2012, s. 181.

⁸² “Orta Asya’da bulunan bugünkü Chui Gölüdür (吹河).” DMDCD: s. 1041.

⁸³ Su-duo şehrinin neresi olduğu yer adları sözlüklerinde kaydedilmemiştir. Taşkent sınırları içerisinde olduğu belirtilen bu şehirden Çin yıllıkları içinde yalnızca Eski ve Yeni Tang Kayıtları’nda birer kez Aşina He-lu’nun kaçtığı şehir olarak bahsedilmiştir. JTS: s. 5187,5197; XTS: s. 6063.

devam edemeyecek durumdaydı [ve] halk açtı. Değerli eşyalarını toplayıp [karşılığında] at satın almak için şehre girdiler. Şehrin Başkanı Yi-xian Tarkan [onları] karşıladı, [şehre] girdiklerinde [de] tutuklayıp Taşkent'e gönderdi. Mi-she'nin oğlu Yuan-qing ve [Xiao] Siye askerleriyle gelip [onu teslim] aldılar. Daha sonra göçebe askerlerin tamamını salıverdiler. Yollar açarak atların hazır bulunduğu kervansaraylar kurdular. Kokan cesetleri toplattılar ve insanların sıkıntıları ile ilgilendiler. He-lu'nun yağmaladıklarını halka geri verdiler. [Böylece] Batı Bölgeleri huzura kavuştu.⁸⁴

“[Yakalandığı zaman] He-lu, Siye'ye şöyle demişti:

‘Ben yenik bir köleyim. Önceki hükümdar beni destekleyip hediyeler vermişti. Bense ona sırt çevirdim ve ayaklandım. Bugünkü yenilğim Göğün bana [karşı bir] öfkesi [ve] cezasıdır. Ne söyleyebilirim ki! Duydum ki, Han yasalarında öldürülecek kişiler başkentte [infaz edilirler]. Benim dileğim [de] Zhao Ling'de ölmek, önceki hükümdardan özür dilemektir.’

Hükümdar: *‘Önceki hükümdar He-lu'ya iki bin çadırın komutasını vermişti. Şimdiyse [o] yakalanmış bir suçlu. Zhao Ling'e armağan olarak*

⁸⁴ İlgili kısmın Çincesi: “嗣業次千泉，彌射至伊麗，處月、處蜜諸部皆下。次雙河，賀魯先以步失達干據柵戰，彌射攻之，潰，定方追賀魯至碎葉水，盡奪其眾。賀魯、啞運將奔鼠耨設，至石國蘇咄城，馬不進，眾飢，齋寶入城，且市馬，城主伊涅達干迎之，既入，拘送石國。會彌射子元爽與嗣業兵至，取之。乃悉散諸部兵，開道置驛，收露鬻，問人疾苦，賀魯所掠悉還之民，西域平。” XTS: s. 6063.

sunulmasına müsaade var mı?’ diye [sordu ve daha sonra] Jing Zong’un (敬宗) konuşmasına müsaade etti;

‘Eskiden, ordu zafer kazandığında dönüşleri Atalar Tapınağı’nda içki ile kutlanırdı. Soylu kişilere gelince, [onlar] Göğün oğluna kesilmiş kulaklarını sunuyorlardı. Fakat [bunun Atalar] Mezarlığı’nda yapıldığını [hiç] duymadım. Siz yüce hükümdar, Atalar Tapınağı’nı olduğu kadar hükümdarlık mezarlarını da onurlandırılıyorsunuz. Şüphesiz yapabilirsiniz.’

Bundan sonra [He-lu] Zhao Ling’e götürüldü [ama] öldürülmemesi emredildi.”⁸⁵

“Kendisi bertaraf edildikten sonra He-lu’nun toprakları eyalet ve ilçelere ayrılarak, başka boyların yerleşimlerine açıldı. Ayrıca Kun Ling [ve] Meng Chi [adıyla] iki Genel Valilik kuruldu. Bu valiliklere bağlı bölgelerin yeniden yapılandırılmasıyla, Batı sınırı İran’a dayandı [ve] tüm topraklar Anxi Genel Valiliği’ne bağlandı. Aşina Mi-she, Xing Xi Wang Kağan ve Seçkin Atlı Birlikler Büyük Generali oldu. [Aynı zamanda] Kun Ling valisi olup, beş Duo-lu boyunu yönetti. Aşina Bu-zhen, Ji Wang Jue Kağan ve Atlı birlikler Büyük Generali oldu. Meng Chi Valisi olup beş Nu-shi-bi boyunu yönetmeye başladı. Her birine yüz bin parça ipekli kumaş hediye edildi. [Onlara bu unvanları] hususi olarak Guang Lu Qing

⁸⁵ İlgili kısmın Çincesi: “賀魯謂嗣業曰：「我，亡虜也，先帝厚我，我則背之，今天降怒罰，尚何道？且聞漢法殺人必都市，我願就死昭陵，謝罪於先帝也。」帝曰：「先帝賜賀魯二千帳主之，今罪人既得，獻昭陵其可乎？」許敬宗曰：「古者，軍凱還則飲至于廟。若諸侯獻馘天子，未聞獻于陵。然陛下奉園寢與宗廟等，可行不疑。」於是執而獻昭陵，赦不誅。” XTS: s. 6063.

(光祿卿)⁸⁶ Manastır Teşrifat Memuru Lu Chengqing (盧承慶)⁸⁷ tevdi etti. He-lu öldüğü zaman [hükümdar] İllig Kağan'ın (頡利可汗)⁸⁸ kurganının yanına defnedilmesini [ve] yaptığı işleri anlatan bir mezar kitabesi dikilmesini emretti.”⁸⁹

⁸⁶ Saraydaki önemli geçitlerin korunmasından sorumlu memurdur. www. baidu.com
E.T. 23.01.2016

⁸⁷ Lu Chengqing, 595-670 yılları arasında yaşamış olan önemli bir devlet adamıdır. Büyük atası Lu Sidao'dan (盧思道 531-583) itibaren saraya hizmet vermişlerdir. Tang Gaozu Li Yuan döneminde saraya giren Lu Chengqing, babası öldükten sonra Fang Yang Garnizon Beyliği görevini devralmıştır. JTS: s. 2748; XTS: s. 4047.

⁸⁸ İllig Kağan, Doğu Göktürk Kağanlarındandır. 621 yılında tahta çıkmış, 630 yılındaki Çin saldırısına kadar tahtta kalmıştır. İsmi Türkçe okunuşu hakkında Saadettin Gömeç; İllig Kağan (**Köktürk Tarihi**, 2011 s.84, dpnt.199), Ahmet Taşağıl; İl Kağan (Göktürkler I-II-III, 2014 s. 228), Sencer Divitçioğlu; İlig Kağan (**Orta Asya Türk İmparatorluğu**, 2005 s.43), Liu Mao-Tsai; Hie-Li Kağan (**Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 2011 s. 181), Lev Nikolayeviç Gumilev; Kat İl Han Tugbir (**Eski Türkler**, 2011 s. 229), İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal; Elig Kağan (**Çin Kaynaklarında Türkler, Eski Tang Tarihi**, 2006 s. 6) derken, Peter B. Golden (**Türk Halkları Tarihine Giriş**, 2002 s.146) Çince sesletimini kullanarak Hsieh-li Kağan olarak vermiştir. Bunların yanında Guangyun Tablosu'nda Wang Li'nin “xie” imini “kæt” olarak okuduğu Latin harfleriyle okunuşunun ise “kret” olduğu yazılmıştır. Aynı şekilde ismin ikinci imi “li” nin okunuşu Wang Li'de aynı kalırken Latin harfleriyle “Lih” olarak okunduğu

“...Aşına Mi-she [da], İstemi Kağan’ın beşinci kuşaktan torunudur. Bagatur Yabgu (莫賀咄葉護) [unvanı] ailesinden mirastır. Zhenguan saltanat devresinin ortalarında (637-638) [hükümdar] elçi gönderip Mi-she’yı Qi-li-bi Duo-lu Kağan (奚利邲咄陸可汗) ilan ederek, [ona] davul [ve] sancak hediye etmiştir. Aynı soydan gelen Bu-zhen [ise], Mi-she’yı öldürmeyi planlıyor yerine kendisi geçmek istiyordu. Mi-she ülkesini yönetemeyince Chu Mi, Chu Yue ve diğer boyları toplayıp saraya bağlılığını bildirmeye geldi. [Bunun üzerine kendisi] Sağ Kapıkulları Muhafızları Büyük Generali yapıldı. Bu sırada Bu-zhen [da] kendini Duo-lu (Tuğlu?) Yabgu ilan etti. [Ama] halk ona itaat etmedi [ve] onu gönderdi. [O da böylece] soydaşlarıyla birlikte saraya bağlılığını bildirmeye geldi. [Bu sayede] kendisine Sol Garnizon Muhafızlar Büyük Generali unvanı verildi.

Mi-she hükümdara refakat ettiği Kore seferinden zaferle [döndüğü zaman] Ping Rang (平壤)⁹⁰ İlçe Başkanlığı’na atandı. [Sonra da] Sağ Muhafızlar Büyük Generali oldu. He-lu’nun [isyanı] bastırılınca Bu-zhen’la beraber kağan oldular.

kaydedilmiştir. Buna göre; ismin okunuşu “kret-liih” veya “kaet-li”. Bu durum yukarıdakilerden yalnızca Gumilev’in “Kat İl” önerisi ile örtüşmektedir.

⁸⁹ İlgili kısmın Çincesi: “賀魯已滅，裂其地為州縣，以處諸部。…又置崑陵、濛池二都護府以統之。其所役屬諸國皆置州，西盡波斯，並隸安西都護府。以阿史那彌射為興昔亡可汗，兼驃騎大將軍、崑陵都護，領五咄陸部，阿史那步真為繼往絕可汗，兼驃騎大將軍、濛池都護，領五弩失畢部，各賜帛十萬，以光祿卿盧承慶持冊命之。賀魯死，詔葬頡利冢旁，紀其於石。” XTS: s. 6063.

⁹⁰ “Eski adı Xijing’dir. Kore’nin [eski] başkentidir. 427 yılında Kore burayı başkent yapmıştır.” CH: s. 51.

Yönetimleri altında bulunan yerlerdeki Ceza Kâtibi ve daha alt kademedeki bütün memurların atama yetkisi [kendilerine] verildi. O yıl Mi-she, Shuang Nehri’nde Yinci Yabgu’ya (真珠葉護)⁹¹ saldırarak [onun] başını kesti. Köl Çor (闕啜) [dâhil] iki kişiyi öldürdü.”⁹²

“Mi-she [ve] Bu-zhen yönetme becerisine sahip değillerdi. Halkın çoğunluğu şikâyet ediyordu. [Bunun üzerine] İzgil (思結) [reisi] Dou-man (都曼), ayaklanan Shu-le (Kaşgar 疏勒),⁹³ Zhu-Ju-Bo (朱俱波)⁹⁴ [ve] He-Pan-Tuo (喝槃陀)⁹⁵

⁹¹ Yinci Yabgu, Batı Türklerinden Yi-pi (İl-bir?) Duo-lu Kağan’ın (乙毗咄陆可汗) yani Yu-gu Şad’ın oğlu, İllig Kağan’ın torunudur. JTS: s. 5186.

⁹² İlgili kısmın Çincesi: “阿史那彌射，亦室點蜜可汗五世孫，世為莫賀咄葉護。貞觀中，遣使者持節立彌射為奚利邲咄陸可汗，賜鼓纛。族兄步真謀殺彌射，欲自立，彌射不能國，即舉所部處月、處蜜等入朝，拜右監門衛大將軍。而步真遂自為咄陸葉護，眾不厭，去之，亦與族人來朝，拜左屯衛大將軍。彌射從帝征高麗有功，封平壤縣伯，遷右武衛大將軍。及平賀魯，乃與步真皆為可汗，得補所部刺史以下。是歲，彌射擊真珠葉護於雙河，斬之，殺闕啜二人。” XTS: s. 6065.

⁹³ “Çin’in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Kaşgar İlidir.” DMDCD: s. 926.

⁹⁴ “Bugün Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’nde Yengisar ve Puli İlçelerinin bulunduğu yerdir.” DMDCD: s. 319.

⁹⁵ “Bugün Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Taşkurgan’dır, Tacik Özerk Bölgesi’nin bir bölümüne tekabül etmektedir. Jie–dan-tuo (羯盘陀), Ke-pan-tuo (渴槃陀), Han-pan-tuo (汉盘陀), Qie-pan-tuo (揭盘陀), Jia-shi-luo-shi (伽舍罗逝) adları da aynı yere tekabül etmektedir.” CH: s. 904.

memleketlerinin başında Hotan’a⁹⁶ saldırdı. [Hükümdar] Sol Seçkin Muhafızlar Büyük Generali Su Dingfang’a [onları] cezalandırmasını emretti. Dou-man’ın askerleri Ma Tou Vadisi’nde (馬頭川)⁹⁷ savunma düzeni aldılar. Beşinci yılda (656) Dingfang şehrin önüne gelip saldırdı [ve] onları teslim aldı. 662 yılında⁹⁸ Mi-she [ve] Bu-zhen Deniz Yolları Baş Memuru Su Haizheng’in emrinde Kuça (龜茲)⁹⁹ seferine çıkmışlardı.”

“Bu-zhen, Mi-she’dan nefret ediyor, onun boyunu kendine bağlamak istiyordu. Bu yüzden onu isyan etmekle suçladı. Haizheng [bunu] araştırarak durumda değildi. Komutanlarını toplayıp onlara danıştı, önce [kendileri] harekete geçip onu öldürmek için plan yaptılar. Bu yüzden hükümdarın kağanlara hediyeler gönderdiği haberini yaydılar. Mi-she askerlerine gidip [hediyeleri almalarını] emretti. [Ama] yakalayıp hepsinin başını kestiler. [Bunun üzerine Mi-she’nın] boyundan Shu-ni-shi (鼠尼施) ve Ba-sai-gan (拔塞幹) [boyları] isyan çıkarıp kaçtılar. [Su]

⁹⁶“Hotan ülkesi, güneybatıda Pamir Platosu ve Kuça’nın birleşiminde, başkentin batısına 9700 li mesafededir. 4000’den fazla askeri vardır. Topraklarında güzel yeşim taşları çıkarılır. [Halkı] çok beceriklidir, Gök Tanrı’ya ibadet eder, Budizm’e saygı duyarlar. Önceden Batı Türklerine bağlıydılar. Beyleri Yu Chi (尉遲) soyundan gelir, adı Qu Mi’dir (屈密).” JTS: s. 5305; ZS: s. 927.

⁹⁷“Bugün Çin’in Hebei Eyaleti’nin Gonggan şehrinin kuzey bölgesidir.” CH: s. 1362.

⁹⁸ Longshuo saltanat devresinin ikinci yılı (661—663 龍朔二年).

⁹⁹ “Kuça Ak Dağlar’ın güneyine 170 li mesafededir. Doğuda Chang An’a 6700 li uzaklıktadır. Beylerinin soyadı “Bai” dir. Yönetim şehirlerinin çevresi 56 li’dir.” ZS: s. 917.

Haizheng [onları] takip edip isyanı bastırdı. Bu-zhen, Qian Feng döneminde (666-667) öldü.”¹⁰⁰

“...[Hükümdarın] emriyle Mi-she’nın oğlu Yuan-qing, Sol Yu Ling Muhafızlar Generali; Bu-zhen’in oğlu Bu-li (Börü?) Şad He-se-luo [ise] Sağ Yu Ling Muhafızlar Generali (右玉鈐衛將軍)¹⁰¹ yapılarak, babalarının yönettikleri [boyları] ve kağanlık unvanını miras aldılar. Yuan-qing ayrıca Zhen Guo (Uç Devletleri) Büyük Generali [unvanını] aldı. Sol Muhafızlar Büyük Generalliğine getirildi. İmparatoriçe Wu yönetimi ele geçirince, [bu ikisi] diğer bütün boyların başına geçip [İmparatoriçe’ye] öldükten sonra Wu soyadının verilmesini teklif ettiler. Bunun üzerine He-se-luo’ya Jiezhong Shizhu Kağan (竭忠事主可汗)¹⁰² unvanı verildi. 693 yılında¹⁰³ Yuan-qing

¹⁰⁰ İlgili kısmın Çincesi: “彌射、步真無綏御材，下多怨，於是思結都曼率疏勒、朱俱波、喝槃陀三國叛，擊破于闐，詔左驍衛大將軍蘇定方討之，都曼兵保馬頭川。五年，定方傳其城，擊降之。龍朔二年，彌射、步真以兵從海道總管蘇海政討龜茲，步真怨彌射，且欲并其部，乃誣以謀反。海政不能察，即集軍吏計議先發誅之，因稱詔發所齎賜可汗首領，彌射以麾下至，悉收斬之。其部鼠尼施、拔塞幹叛走，海政追平之。步真死乾封時。” XTS: s. 6065.

¹⁰¹ Kelimelerin sırasıyla tam karşılıkları; Sağ, yeşim, mühür, muhafızdır.

¹⁰² “Hükümdara hizmet için sadakatini tüketen Kağan.” Bu cümleinin tercümesinde E. Chavannes’nın **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri** adlı eserinden yararlanılmıştır. E. Chavannes, 2007, s.113

¹⁰³ Changshou saltanat devresinin ortası (692-694 長壽中).

[ise], veliahtı ziyaret etmekle suçlandı. Lai Junzhen (来俊臣)¹⁰⁴ tarafından haksız yere suçlandı [ve ceza olarak] bedeni ikiye ayrıldı. [Yuan-qing'in] oğlu Xian [ise] Zhen Zhou'a (振州)¹⁰⁵ sürgün edildi.”¹⁰⁶

“699 yılında¹⁰⁷ He-se-luo Sol Muhafızlar Büyük Generali ve Ping Xi (平西) ordusunun Büyük Başkanı [olarak] atandı. [Ayrıca] ülkesinin [ve] halkının huzurunu sağlamakla görevlendirildi. [Fakat] Wu-zhi-le'nın (Üç İli?) askerleri oldukça güçlenmişti. [Börü Şad] He-se-luo [oraya] geri dönmeye cesaret edemedi. Emrindeki

¹⁰⁴ Wu Zetian döneminin generallerindendir. JTS ve XTS içerisinde bulunan Hanedan kayıtlarında üstlendiği görevler ve katıldığı savaşlar hakkında bilgiler mevcuttur.

¹⁰⁵ Eski Tang Kayıtlarında Xian'in sürüldüğü yer Ya Zhou iken, burada Zhen Zhou denilmiştir. Bunun sebebi Zhen Zhou'un, Ya Zhou Genel Valiliğine bağlı bir il olmasıdır. Özetle, Eski Tang Kayıtları genel bilgi verirken, Yeni Tang Kayıtları bir detay olarak Xian'in sürgün edildiği yerin tam adını vermiştir.

¹⁰⁶ İlgili kısmın Çincesi: “遂擢彌射子元慶為左玉鈐衛將軍，步真子步利設斛瑟羅為右玉鈐衛將軍，盡襲父所領及可汗號。元慶累拜鎮國大將軍、行左威衛大將軍。武后擅命，率諸蕃長請賜睿宗氏曰武，更號斛瑟羅曰竭忠事主可汗。長壽中，元慶坐謁皇嗣，為來俊臣所誣，要斬，流其子獻于振州。” XTS: s. 6065.

¹⁰⁷ Shengli saltanat devresinin ikinci yılı (698-700 聖曆二年).

altmış yetmiş bin kişiyle Çin topraklarına göç etti [ve] Chang An'da öldü. Oğlu [Aşina] Huai-dao (懷道) Sağ Muhafızlar Generali oldu.”¹⁰⁸

“703 yılında¹⁰⁹ Aşina Xian Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Büyük Generalliğine getirildi [ve] Xing Xi Wang Kağan (興昔亡可汗) [unvanını] miras aldı. On Okları teselli ve teskin eden büyükelçi [ve] Bei Ting (北庭)¹¹⁰ [şehri] Büyük Valisi oldu. 704 yılında Huai-Dao, On Ok Kağan [ve] Meng Chi Valisi oldu. Kısa zaman sonra Xian, Çölün batı [bölgesinin] Askerî Valisi (節度使)¹¹¹ oldu.”¹¹²

“On Ok boyundan Du-dan (都擔) isyan edince, Xian [onun] kafasını kesip saraya sundu. Suyab'ın batısında otuz bin kişilik boyu toplayıp kendisine bağladı. [Bunun üzerine] hükümdarlık mührüyle gelen [bir] mektupla tebrik edildi. Ge-luo-lu (葛邏祿 Karluk), Hu-wu (胡屋) Shu-ni-shi (鼠尼施) [bu] üç boy saraya bağlanmıştı.

¹⁰⁸ İlgili kısmın Çincesi: “聖曆二年，以斛瑟羅為左衛大將軍兼平西軍大總管，令撫鎮國人。是時烏質勒兵張甚，斛瑟羅不敢歸，與其部人六七萬內遷，死長安，擢子懷道為右武衛將軍。” XTS: s. 6065.

¹⁰⁹ Changan saltanat devresinin ortası (701-704 長安中).

¹¹⁰“Bei Ting, Yi Xi Bei Ting (伊西北庭) olarak da bilinir. Yi (伊), Xi (西) ve Ting (庭) Eyaletleri ile Bei Ting Genel Valiliği sınırları içindeki bütün ordu, ilçe ve garnizonları kontrolü altında tutar.” CH: s. 407.

¹¹¹ Tang döneminde özel yetkili bölge komutanı. OT: s. 772.

¹¹² İlgili kısmın Çincesi: “長安中，以阿史那獻為右驍衛大將軍，襲興昔亡可汗、安撫招慰十姓大使、北庭大都護。四年，以懷道為十姓可汗兼濛池都護。未幾，擢獻磧西節度使。” XTS: s. 6065.

[Bu yüzden] Mo-chuo'nun (默啜 Kapgan)¹¹³ saldırı ve yağmasına maruz kaldılar. Xian, Ding Yuandao (定遠道)¹¹⁴ Baş Memuru [olarak] atandı [ve] Bei Ting Valisi Tang Jiahui (湯嘉惠) ile birlikte [Kapgan'ı] sıkıştırmakla¹¹⁵ görevlendirildi. Bu sırada Türgişler sınırdaki karışıklıklardan faydalanmaya kalkınca Xian bizzat saraya gelerek takviye kuvvet istedi. [Hükümdar] Xuanzong (玄宗) [taleplerini] kabul etmedi. Sol Muhafızlar Merkez Komutanı Wang Hui'yi (王惠) [bu bölgelerde] huzuru sağlamakla görevlendirdi. Ancak Türgişler zaten Ba Huan (撥換)¹¹⁶ ve Da Shi (大石) şehirlerini kuşatmış dört uç bölgesini ele geçirecekti. [Bunun üzerine Tang] Jiahui (湯嘉惠), Anxi Genel Vali Yardımcılığı'na getirilerek, Ge-luo-lu (Karluk) üç soy askerleri ve Xian ile birlikte Türgişlere saldırdı. Hükümdar, Wang Hui'nin vezirlerle planları görüşmesini istedi. Baş vezirler Chen Jing [ve] Chen Ting şöyle dediler:

¹¹³ Kapgan Kağan, II. Göktürk Devleti'nin kurucusu İlteriş Kağan'ın kardeşidir. İlteriş öldükten sonra çocuklarının yaşı küçük olduğu için yönetim Kapgan'a geçmiştir. 692-716 yılları arasında 24 yıl Göktürlere kağanlık yapmıştır. Bayırku seferinden dönerken, gizlenen Bayırku askerleri tarafından saldırıya uğramış ve başı kesilerek Çin başkentine gönderilmiştir.

¹¹⁴ “Bugün Çin'in Shanxi Eyaleti'nin Xixiang Bölgesidir.” CH: s. 1222.

¹¹⁵ Bu cümleyi E. Chavannes “önden ve arkadan saldırmakla görevlendirildi” şeklinde tercüme etmiştir.

¹¹⁶ “Han döneminde Gu Mo Guo (姑墨國) bölgesidir. Daha sonra Kuça'ya bağlanmış, Kuça Genel Valiliği ve Anxi Genel Valiliği topraklarına katılmıştır. Tang döneminde Aşina She-er Kuça Beyi'ni burada yakalamıştır. Bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin Aksu ilidir.” CH: s. 834.

“Türgişler Karluklara isyan ettiler ve savaş halindeler. Yabancılar birbirlerine girdiler. Hükümdarlığın orada olmaması gerek. Büyük olan yararlanacak, küçük olan bertaraf olacak, bu bizim yararımızdır. Bundan sonra Wang Hui [oraya] düzeni sağlamaya gidebilir. [Bu savaşa] orduyla katılamayız.”

Böylece [hareketten] vazgeçildi. [Aşina] Xian sonunda Suo-ge'nin (娑葛) şiddetli baskılarına dayanamayarak Chang An'da öldü.”¹¹⁷

“...Türgiş Tu-huo-xian'ın (吐火仙)¹¹⁸ yenilmesiyle birlikte [Bu-zhen'in torunu] Huai-dao'ın oğlu Xin (昕) On Ok Kağanı oldu. Üç vezirin sahip olduğu yetkiye sahip oldu (開府儀同三司)¹¹⁹ ve Meng Chi Valisi oldu. Liang beyliğinden

¹¹⁷ İlgili kısmın Çincesi: “十姓部落都擔叛，獻擊斬之，傳首闕下，收碎葉以西帳落三萬內屬，璽書嘉慰。葛邏祿、胡屋、鼠尼施三姓已內屬，為默啜侵掠，以獻為定遠道大總管，與北庭都護湯嘉惠等犄角。於是突騎施陰幸邊隙，故獻乞益師，身入朝，玄宗不許。詔左武衛中郎將王惠持節安慰...而突騎施已圍撥換、大石城，將取四鎮。會嘉惠拜安西副大都護，即發三姓葛邏祿兵與獻共擊之。帝將詔王惠與相經略，宰相臣璟、臣頌曰：「突騎施叛，葛邏祿攻之，此夷狄自相殘，非朝廷出也。大者傷，小者滅，皆我之利。方王惠往撫慰，不可參以兵事。」乃止。獻終以娑葛彊狠不能制，亦歸死長安。” XTS: s. 6065, 6066.

¹¹⁸ Türgiş Su-lu Kağan'ın oğludur. Su-lu'dan sonra tahta çıkmış Suyab şehrinde otağ kurmuştur. XTS: s. 6068.

¹¹⁹ Başlarda seçkin generaller için kullanılan onursal bir unvan iken Sui döneminden itibaren hem sivil hem de askerî personel için kullanılan saygınlık göstergesi bir unvana dönüşmüştür. OT: s. 275.

(涼國) olan eşi Li (李) Hatun’a Jiao He Konçuy (交河公主) unvanı verildi. Refakat etmesi için [yanına] askerler gönderildi. [Huai-Dao’ın oğlu] Xin, Suyab’ın batısına Ju Lan Şehri’ne (俱蘭城)¹²⁰ geldiğinde Türgiş Baga Tarkan (莫賀達干) tarafından öldürüldü. Jiao He Hatun ve oğlu Zhong-xiao (忠孝) geri döndüler. [Zhong-xiao’a] Sol Ling Jun Wei Yuan Wai Generalliği (左領軍衛員外將軍) verildi. Böylece Batı Türkleri sona erdi. “¹²¹

2.1.3. Değerlendirme

Eski ve Yeni Tang Kayıtları’nın her ikisinin Türkler Monografisi bölümünde Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen’a ait bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler çoğunlukla aynı olmakla beraber Yeni Tang Kayıtları’nda, Eski Tang Kayıtları’na göre daha detaylı bir çalışma yapılmıştır. Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nin Aşina Mi-she ile ilgili kayıtlarının hemen başında Mi-she’nin İstemi Kağan’ın torunu olduğu bilgisi verilirken Yeni Tang Kayıtları’nda bu bilgi He-lu ile yapılan savaşın detayları anlatıldıktan sonra verilmiştir.

Yeni Tang Kayıtları’nda Mi-she ve Bu-zhen’ın yönetme becerisine sahip olmadığından bazı boyların isyan ettiği ve Tang hükümdarının onları cezalandırmak

¹²⁰ Bugün Kazakistan’ın Lugovoy iline yakın bir yerdedir. Tang döneminde Anxi Genel Valiliği’ne bağlıdır. www. baidu.com E.T 25.12.2015

¹²¹ İlgili kısmın Çincesi: “突厥施吐火仙之敗，始以懷道子昕為十姓可汗、開府儀同三司、濛池都護，冊其妻涼國夫人李為交河公主，遣兵護送。昕至碎葉西俱蘭城，為突騎施莫賀達干所殺，交河公主與其子忠孝亡歸，授左領軍衛員外將軍，西突厥遂亡。” XTS: s. 6062.

için asker gönderdiği kaydedilmiştir. Ayrıca isyan eden boyların isimleri de birer birer açıklanmıştır. Fakat Eski Tang Kayıtları'nda yalnızca bir isyan çıktığı belirtilmiş, detay verilmemiştir.

Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen'a ait kayıtlar Eski Tang Kayıtları'nda hem Türkler Monografisi'nde hem de Uygurlar Monografisi'nde geçerken, Yeni Tang Kayıtları'nda yalnızca Türkler Monografisi içinde yer almaktadır. Yeni Tang Kayıtları'nda biyografiler, Aşina He-lu'nun üzerine yapılan seferle başlarken, Eski Tang Kayıtları'nda Mi-she'yi tanıtarak başlamışlardır. Fakat Eski Tang Kayıtları He-lu'ya düzenlenen seferin tarihini 657 (Xianqing saltanat devresinin ikinci yılı) olarak verirken; Yeni Tang Kayıtları aynı olayı 656 (Xianqing saltanat devresinin başı) yılına tarihlendirmiştir.

Shuang Nehri yakınlarında cereyan ettiği anlaşılan He-lu'nun birlikleriyle Mi-she ve Bu-zhen arasındaki muharebenin sonucunda, He-lu'nun Tarkanlarından Bu-shi'nın, Mi-she ve Bu-zhen'ı yenilgiye uğratması her iki kaynakta da mevcuttur. Taşkent'in Su-duo şehrinde bulunan Yi-xian Tarkan'ın, He-lu'yu ve oğlunu aldattığı, şehre geldiklerinde onları karşılayıp tutuklayarak Çinlilere teslim ettiği bilgisi de yine her iki kaynakta yer almaktadır. Yakalanıp Taşkent'e gönderilen He-lu'nun Çinli komutanlara teslim edilmesi hakkında çok belirgin ve tarihî açıdan çok önem arz eden bir bilgi göze çarpmaktadır. Yeni Tang Kayıtları'nda He-lu'yu teslim edenin Yi-xian Tarkan olduğu ifade edilirken, Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi içinde He-lu'yu Taşkent'in başında bulunan Shu-nou Şad'ın teslim ettiği kaydedilmiştir.

Yeni Tang Kayıtları'nda, He-lu'nun yakalanmasından sonra burada bir imar ve yardım siyaseti güdüldüğü ve He-lu'nun yöre halkından yağmaladıklarının halka geri dağıtıldığı bilgileri kayıtlıyken, Eski Tang Kayıtları'nda bundan söz edilmemiştir. Yine, Yeni Tang Kayıtları'ndaki bir bilgiye göre He-lu'yu teslim alanlar arasında Aşina Mi-she'nin oğlu Yuan-ying de vardır, fakat aynı bilgi Eski Tang Kayıtları'nda yer almamaktadır.

Yakalandıktan sonra He-lu'nun, kendisini teslim alan Siye'ye söylediği sözler her iki kaynakta da görülmektedir. Burada He-lu'nun bir bağışlanma emaresi olarak özür dilediği, Tang yönetiminin önceki hükümdarı Taizong'a ihanet ettiği için üzgün olduğunu belirten cümleler neredeyse birebir örtüşmektedir. Ayrıca kendisinin başkentte gömülmek istediği ifadesi yer almaktadır. Bunun üzerine Eski Tang Kayıtları'nda Tang hükümdarı Gaozong'un He-lu'yu başkente götürme emri verdiği yer almaktadır. Yeni Tang Kayıtları'nda ise aynı isteğin sarayda bir tartışmaya vesile olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Neticede He-lu'nun başkente getirildikten sonra cezasının affedilmiş olması da ilginç bir detaydır.

He-lu bertaraf edildikten sonra ona ait olan boylar ve toprakların Tang yönetimi tarafından iki genel valiliğe ayrıldığı bilgisi her iki kaynakta da bulunmakla birlikte bu boyların nasıl tasnif edildiği Yeni Tang Kayıtları'nda detaylı bir biçimde anlatılmıştır. Her iki kaynakta da Tang yönetimine bağlanan toprakların İran'a kadar uzandığı ifade edilmiştir. Buradan He-lu'nun yenilmeden önce Orta Asya'da çok büyük bir coğrafyayı etkisi altında bulundurduğu düşünülebilir. Nitekim He-lu'ya ihanet eden Taşkent'teki Şad ve Tarkan'ın da bir zamanlar kendisine bağlı olduğunu görüyoruz.

Kaynaklarda, He-lu'dan ele geçirilen boylar arasında Karluk, Türgiş gibi boyların bulunduğu, bunların belli valiliklere bağlandığı, bu valiliklerin de Anxi Genel Valiliğı'ne bağlandığı bir siyasi yapı görölmektedir.

Yeni Tang Kayıtları'nda Kun Ling Genel Valiliğı'nin başına getirilen Aşina Mi-she'ya, Xing Xi Wang Kağan unvanı ile Seçkin Atlı Birlikler Büyük Generali gibi makamlar verilmiş, beş Duo-lu boyunun idaresi tevdi edilmiştir. Aynı şekilde Aşina Bu-zhen'a da Meng-chi Genel Valiliğı, beş Nu-shi-bi boyunun idaresi ve Mi-she'ya da verilen Atlı Birlikler Generalliğı tevdi edilmiştir. Her ikisine de verilen hediyelerden Tang sarayının Türklere karşı “böl ve yönet” politikası izlediğı görölmektedir. Bunun devamında, her iki kaynakta da He-lu'nun akıbeti ve defnedildiğı yerle ilgili aynı bilgiler bulunmaktadır.

Yeni Tang Kayıtları'nda He-lu'nun topraklarına yerleşen ve çeşitli unvanlar alan Mi-she ve Bu-zhen'ın unvanlarını veren devlet görevlisinin kimliğinden bahsedilirken, Eski Tang Kayıtları'nda böyle bir ayrıntı yoktur.

Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen hakkındaki kayıtlar özelinde bakıldığında, her iki biyografide de Yeni Tang Kayıtları'nın çok daha detaylı bir tarih yazıcılığı sergilediğı görölmektedir. Öte yandan Yeni Tang Kayıtları'ndaki bir mantık hatası da dikkatten kaçmamaktadır. He-lu'nun asker sayısı on bin olarak gösterilmesine karşın, yakalandığı zaman başı vurulan kişi sayısı otuz bindir. Sayılar arasındaki bu fark belki de Çin kaynaklarının zaman zaman tarafsız olmadıklarına, bilakis yanlı bir tutumla yazıldıklarına işaret etmektedir.

2.2. Aşina Zhong (?-674)

Aşina Zhong (阿史那忠), Tang yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş bir komutandır. Sadık anlamına gelen “Zhong” ismini kendisine çok yakın olduğu Çin hükümdarı Tang Taizong vermiştir. Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nin satır aralarına gizlemiş gerçek ismi ise Aşina Ni-shu’dur (泥孰).¹²² Zhong’un gerçek adı metin içerisindeki bir notta açıklanmıştır:

*“Aslında Aşina Zhong ve Aşina Ni-shu aynı kişidir. Aşağıdaki metinde Aşina Ni-shu’ya, hükümdar [tarafından] Zhong isminin verildiği açıktır. Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nde yanlışlıkla iki [ayrı] kişi oldukları yazılmıştır. Aynı şekilde, Yabancı Generaller biyografilerinde ve Türkler Monografisi’nde de her biri için [ayrı] biyografi mevcuttur. Bu daha büyük bir yanlıştır.”*¹²³

“Aşina Zhong’un babası, Aşina Su-ni-shi’dır (蘇尼失).¹²⁴ Su-ni-shi, Qi-min Kağan’ın¹²⁵ anne bir kardeşi, She-er’in da dedesinin kardeşidir.”¹²⁶

¹²² Guangyun Tablosu’nda “Ni” imi için Wang Li: “niei”, Latin harfleriyle okunuşu: “ne” dir. “Shu” imi için Wang Li: “zūk”, Latin harfleriyle: “zjuk” tur. Buna göre: “niei zūk” veya “ne zjuk”.

¹²³ İgili kısmın Çincesi: “阿史那忠與阿史那泥孰本為一人，據下文阿史那泥孰賜名忠可知。此承舊書突厥傳誤作二人，又於諸夷蕃將傳和突厥傳中各立一傳，更屬大謬。” XTS: s. 6040.

¹²⁴ “...Aşina Su-ni-shi, Qi-min Kağan’ın anne bir kardeşi, She-er’in dedesinin kardeşidir. Babası Shi-bi Kağan, İşbara Şad [olarak] görev yapmış, yönetmesi için

Gerçek adının pek bilinmemesinin yanında Aşina Zhong'un soy ağacı konusu da açıklığa kavuşmamıştır. Zhong'un babasının Su-ni-shi olduğu Eski Tang Kayıtları'nda belirtilmiştir. Yine Eski Tang Kayıtları'nda Su-ni-shi'nin babasının Shi-bi Kağan olduğu yazılmıştır. Ancak Shi-bi Kağan, Qi-min Kağan'ın oğlu olduğu için Qi-min ile Su-ni-shi'nin kardeş olmaları pek mümkün görünmemektedir. Kardeş sayılabilmeleri için Shi-bi Kağan'nın, öz babası Qi-min'in annesi olan kadından çocuk yapması gerekmektedir. Fakat bu levirat geleneğinin de dışına çıkan bir durumdur ve mantıklı bir temele dayanmamaktadır. Bu soruna getirilen farklı bir açıklamaya göre: Eski Tang Kayıtları'nda yazılan “Shi-bi Kağan'nın Çince yazımında ses benzerliğinden kaynaklı bir hata sebebiyle “Sha” yerine yanlışlıkla “She” yazıldığı aslında Sha-bu-luo yani İşbara Kağan yazılmak istendiğidir”. Buna

kendisine elli bin hane verilmiştir. Ling Zhou'un kuzeybatısına otağ kurarak cesareti ve kahramanlığıyla bütün halkın kalbini kazanmıştır. İllig Kağan'ın ülkesi karışırken yalnızca Su-ni-shi'nin boyu [onu] terk etmemiştir. Tu-li kaçınca, İllig Kağan Su-ni-shi'yi Küçük Kağan ilan etmiştir. Daha sonra İllig Kağan, Li Jing tarafından yenilgiye uğratılınca yalnız başına atına binip kaçmıştır. Su-ni-shi [da] bunun üzerine boyuyla birlikte Çin'e bağlanmıştır. Oğlu Zhong, İllig Kağan'ı yakalayıp Çin'e [teslim ettiği] için Taizong [ona] cömert davranarak Kuzey Ning Zhou Komutanlığı, Sağ Muhafızlar Büyük Generalliği [ve] Huai Dao Eyalet Beyliği [görevlerini] vermiştir. Zhenguan saltanat devresinin sekizinci yılında (634) ölmüştür”. JTS: s. 3290.

¹²⁵ Doğu Göktürk Kağanlarındandır. 600-609 yılları arasında kağanlık yapmıştır. Çin'e olan düşkünlüğü ile bilinir.

¹²⁶ JTS: s. 3290.

göre “Aşina Su-ni-shi İşbara Kağan’ın, Qi-min Kağan da Chu-luo Kağan’ın oğludur.”¹²⁷ Bu durumda Qi-min ve Su-ni-shi anne bir kardeş olmuşlardır.

2.2.1. Yeni Tang Kayıtları Yabancı Generaller Biyografisi İçinde Aşina Zhong

“...Aşina Zhong’un, küçük adı Yi-jie’dir. Su-ni-shi’nin oğludur. Saf, temiz ve içtendir. Sol Garnizon Muhafızlar Generalliğine yükseltilmiştir. Ding Xiang¹²⁸ Konçuyu ile (?- 653 定襄縣主)¹²⁹ [evlenmiştir]. [Hükümdar] başlarda [ona] yalnızca “Shi” soyadını vermiştir. Babasının yasını tuttuğu sırada acısı ve [gösterdiği] saygı çok büyüktü. Aşina Si-mo Türklerin kağanı olduğunda, Aşina Zhong’u Sol Bilge Beyi [olarak] atamıştı. Bu yüzden [Aşina Zhong] seddin dışına gönderildi. [Ancak] mutsuzdu, elçileri görünce ağlayarak saray [içerisinde] hizmette bulunmak istediğini

¹²⁷ Wang Yikang 王义康, 唐朝边疆与对外交流 (Tang Hanedanı’nda Sınır Komşuları ve Sınır Dışındaki Halklarla Etkileşim) Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe, 2013, s. 12.

¹²⁸“Ding Xiang Eyaleti Han döneminde kurulmuştur. Bugün Çin’in Shanxi (山西) Eyaleti’nin Youyu (右玉) kentinin güneyindedir.” DMDCD: s. 454.

¹²⁹ Ding Xiang Konçuyu, hükümdar Taizong’un gözdesi Wei Guifei’in (韋貴妃) önceki evliliğinden olan kızıdır. Babasının adı Li Min’dır (李珣). Xianzhu, Doğu Han Hanedanı döneminde hükümdar kızlarına verilen isimdir. Ancak Sui ve Tang dönemlerinden itibaren Derebeylerin kızlarına da Xianzhu denilmiştir. Hiyerarşik sıralama; Gongzhu 公主 (Hükümdar kızı), Xianzhu 縣主 (Derebey kızı) ve Junzhu 郡主 (Merkezi yönetime bağlı beylerin kızı) şeklindedir. Bu durumda Aşina Zhong’a verilen gelin, hanedan soyundan sayılan ama hükümdarın kendi kızı olmayan konçuydur.

[söylemiş ve] izin verilmiştir. [Daha sonra] Xue ülkesine Bey [olarak] atanmış [ve] Seçkin Muhafızlar Büyük Generali olmuştur. 48 yıl aralıksız muhafız olarak kalmış, Jin Midi (金日磾)¹³⁰ ile kıyaslanacak kadar [uzun süre hizmet etmiştir]. [Daha sonra] öldüğünde, Garnizon Komutanlığı unvanı verilmiştir. Ölümünden sonra [kendisine] “doğru” denilmiş [ve] Zhao Ling’e defnedilmiştir.”¹³¹

“...Sağ Bilge Beyi Aşina Ni-shu, Su-ni-shi’nın oğludur. Önceleri Çin’e bağlandığında, hükümdarlık [soyundan bir] kızla evlenmiştir. [Hükümdar ona] Zhong (sâdık) adını vermiştir. Daha sonra Si-mo’nun (思摩) peşinden seddin dışına çıkmıştır. [Fakat] Çin’e hayrandır. Elçileri görünce gözyaşları içinde sarayda hizmet etmek için yalvarmış, [hükümdar da buna] izin vermiştir.”¹³²

¹³⁰ Batı Han Hanedanı döneminde görev yapmış ünlü bir yöneticidir. Hun soyundan gelir, babası Xiu Tu Beyi’dir (休屠王).

¹³¹ İlgili kısmın Çincesi: “阿史那忠者，字義節，蘇尼失子也。資清謹。以功擢左屯衛將軍，尚宗室女定襄縣主，始詔姓獨著史。居父喪，哀慕過人。會立阿史那思摩為突厥可汗，以忠為左賢王。及出塞，不樂，見使者必泣，請入侍，許焉。封薛國公，擢右驍衛大將軍。宿衛四十八年，無纖隙，人比之金日磾。卒，贈鎮軍大將軍，謚曰貞，陪葬昭陵。” XTS: s. 6041.

¹³² İlgili kısmın Çincesi: “右賢王阿史那泥孰，蘇尼失子也。始歸國，妻以宗女，賜名忠。及從思摩出塞，思慕中國，見使者必流涕求入侍，許之。” XTS: s. 6041.

2.2.2. Eski Tang Kayıtları Xiao Zhizhong (蕭至忠)¹³³ Biyografisi İçinde Aşina Zhong

“...708 yılında¹³⁴ Batı Türklerinden Suo-ge (娑葛)¹³⁵ ile Aşina Zhong-jie’nin arası bozuktu. Sürekli birbirlerine saldırıyorlardı. [Bu yüzden] batı sınırları huzursuzdu. Anxi Genel Valisi Guo Yuanzhen [Aşina] Zhong-jie’nin Çin’in içlerine göç ettirilmesini istedi. Chuke, Jinqing ve Chune [da] her biri [Aşina] Zhong-jie’ye hediyeler sunarak, asker gönderip Suo-ge’ya saldırılmasını ve [Guo] Yuanzhen’in önerisinin reddini istediler. Suo-ge öğrenince [buna] çok öfkelenildi. Asker çıkarıp saldırdı, [bundan sonra] sınırlarda daha fazla sorun oluşturdu.”¹³⁶

2.2.3. Değerlendirme

Biyografilerini tercüme ettiğimiz diğer Aşina soylularının tersine Aşina Zhong hakkında gerek Eski Tang Kayıtları’nda gerekse Yeni Tang Kayıtları’nda çok az bilgi bulunmaktadır. Her iki eserde de hükümdara ne kadar sadık olduğu ve onun yanından ve saraydan ayrıldıktan sonra oldukça mutsuz olduğu kaydedilmiştir. Saraya geri döndükten sonra da uzun yıllar hizmet vermiştir.

¹³³ Xiao Zhizhong (?-713) Tang döneminin önemli siyaset adamlarından biridir.

¹³⁴ Jinglong saltanat yılının ortası (707-710 景龍中).

¹³⁵ Türgiş Kağanı. Eski Kağan Üçili’nin oğludur.

¹³⁶ İlgili kısmın Çincesi: “景龍中，西突厥娑葛與阿史那忠節不和，屢相侵擾，西陲不安。安西都護郭元振奏請徙忠節於內地，楚客與晉卿、處訥等各納忠節重賂，奏請發兵以討娑葛，不納元振所奏。娑葛知而大怒，舉兵入寇，甚為邊患。” JTS: s. 2972.

Aşina Zhong’a ait kayıtlar Yeni Tang Kayıtları’nda Yabancı Generaller biyografisi ve Çinli generallerden Wang Xiaojie (?-697 王孝傑) ile Xiao Zhizhong (?-713 蕭至忠) biyografileri içerisinde geçmektedir. Eski Tang Kayıtları’nda ise yine Wang Xiaojie biyografisi ile Aşina Zhong’un babası Aşina Su-ni-shi biyografisi içinde yer almaktadır. Bunların dışında kendisine ait bir kayıt bulunmamaktadır.

Kayıtlarda dikkat çeken bir detay, Yeni Tang Kayıtları’nda kendisinden Aşina Zhong olarak söz edilirken, Eski Tang Kayıtları’nda Aşina Zhong-jie olarak söz edilmesidir. Aynı şekilde Yeni Tang Kayıtları’nda Aşina Zhong’un küçük adının Yi-jie olduğundan söz edilirken, Eski Tang Kayıtları’nda bu bilgiye rastlanmamaktadır. Kendi soyuna ihanet ederek İllig Kağan’ı yakalayıp Çin’e getiren Aşina Zhong’un, Çinliler gibi “küçük ad” alması aslında Çin’e ve Çinlilere ne denli bağlı olduğu ve hükümdarın kendisine verdiği “sadık” unvanı ile ilgilidir.

Aşina Zhong’un Çin’e olan düşkünlüğü her iki kaynakta da anlatılmıştır. Çin Seddi’nin dışına çıktığı için mutsuz olduğu, Çinli elçileri görünce ağlayarak saraya geri dönmek istediği ve bu sayede tekrar saray hizmetine döndüğü her iki kaynakta da kayıtlıdır. İllig Kağan’ı yakalayıp Çin’e getirmesi üzerine kendisine Ding Xiang Konçuyu ve çeşitli unvanlar verildiği de kaydedilmiştir.

Bunun yanında, hem Eski Tang Kayıtları’ndaki hem de Yeni Tang Kayıtları’ndaki Wang Xiaojie biyografisinde Aşina Zhong ile birlikte Tibet’e saldırıp onları yendikleri kayıtlıdır.

Yine Eski Tang Kayıtları Xiao Zhizhong biyografisi içinde Aşina Zhong’un Batı Türklerinden Suo-ge ile arasının bozuk olduğundan ve Anxi Genel Valisi’nin yanında birkaç kişi ile Aşina Zhong’a hediyeler sunmak üzere saraya gelip dilerse

onun için Suo-ge'ya savaş açacaklarını belirtmelerinden söz edilmiştir. Fakat aynı bilgiler Yeni Tang Kayıtları içerisinde görülmemektedir.

Ayrıca Eski Tang Kayıtları içinde Aşina Zhong öldükten sonra oğlu Jian'in (矚) Xue  lkesi Beyi [unvanını] babasından miras alarak Si Pu Qing (司僕卿) görevine getirildiği kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları içinde Aşina Zhong'un bir oğlu olduğu bilgisi dahi bulunmamaktadır.

Bunların yanında Aşina Zhong'a verilen Sol Bilge Beyi unvanının daha önce Hunlar döneminde kullanılan bir unvan olması, iki kandaş devlet olan Hunlar ve Göktürkler arasındaki kültürel bağın devam ettiğini göstermektedir.

2.3. Aşina She-er (604-655)

604-655 yılları arasında yaşayan Aşina She-er,¹³⁷Doğu Göktürk soyundandır ve Tang yönetimi altında önemli görevler üstlenen yabancı generaller arasındadır. Çinli tarihçiler tarafından biyografisi oldukça detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Tıpkı Aşina Zhong gibi, She-er da sadakatiyle Çin hükümdarını etkilemeyi başarmıştır. Bu sayede 636 yılında hükümdarın kız kardeşi Heng Yang Konçuy ile evlenerek saraya damat olmuştur. Kendisinin dönemin hükümdarı Tang Taizong’a karşı ciddi bir sadakat duygusu beslediği anlaşılmaktadır. Öyle ki Taizong öldükten sonra She-er, onunla birlikte yakılmak istemiştir.

Küçüklüğünden itibaren zekâsı ve cesaretiyle adından söz ettiren She-er, dürüstlüğü ve tok gözlülüğüyle de hem kendi boyunu hem de diğer boy beylerini kendine hayran bırakmıştır.

Aşina She-er’ın adı Çin kaynaklarına 爾 兒 ve 尔 儿 olmak üzere iki farklı im ile kaydedilmiştir. Her iki imin de okunuşu aynı olmasına karşın yazılışları farklıdır; bunu gözeterek, her iki imle de tarama suretiyle, She-er hakkındaki bilgilerin

¹³⁷ She-er’ın Türkçe okunuşu hakkında Saadettin Gömeç (**Köktürk Tarihi**, 2011 s. 102), T’o Şad, Togu Şad diyerek öneri getirirken; E. Chavvannes, (**Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, 2013 s. 232) ve Liu Mau-Tsai, (**Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 2011 s. 356); Şe ör demiş, A. Taşağıl ise (**Göktürkler I- II-III** 2015 s. 265); Çince sesletimi olan She-er’ı kullanmayı tercih etmiştir. Guangyun Tablosu’na göre “she” iminin Wang Li okunuşu: “zia”, Latince okunuşu ise “zjax”tır. “Er” iminin Wang Li okunuşu: “nzie”, Latince okunuşu “njex”tir. Buna göre: “zia-nzie” veya “zjax-njex”.

tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Kayıtların çokluğu, daha önce biyografileri verilen Göktürk soyluları arasında Çin sarayında en çok saygı görenin Aşina She-er olduğuna işaret etmektedir. Öyle ki günümüzde adına belgesel filmler çekilmiştir.¹³⁸

2.3.1.Yeni Tang Kayıtları Yabancı Generaller Biyografisi İçinde Aşina She-er

“...Aşina She-er, Chu-luo Kağan’ın (處羅可汗)¹³⁹ ikinci oğludur. [Daha] on bir yaşındayken cesareti [ve] bilgeliğiyle nam salmıştır. Tuo Şad (拓設) [unvanı] alıp, çölün kuzeyinde otağ kurmuş, İllig Kağan’ın oğlu Yu-gu Şad (欲谷設)¹⁴⁰ ile Töles (鐵勒),¹⁴¹ Uygur (紇骨),¹⁴² Pu Gu (僕骨),¹⁴³ Tongra (同羅)¹⁴⁴ boylarını paylaşp

¹³⁸ “阿史那社尔，丝路发现 (Aşina She-er, İpek Yolu’nun Keşfi)”
<http://jishi.cntv.cn/C22160/classpage/video/20101015/100055.shtml>

¹³⁹ Chu-luo Kağan, Doğu Göktürk Kağanlarından Qi-min Kağan’ın oğludur. 619-621 yıllarında Göktürk tahtına oturmuştur.

¹⁴⁰ Yu-gu Şad, İllig Kağan’ın oğludur. Daha sonra Yi-bi Duo-lu Kağan (乙毗咄陸可汗) adını almıştır. JTS: s. 5196.

¹⁴¹ Sui Hanedanı Kayıtları ve Kuzey Tarihi’ne göre; “Töleslerin ataları Hunların soyundandır. Pek çok boydan oluşurlar. Metinde geçen Tongra, He Gu boyları da Töles boylarındandır.” (SS: 1879; BS: 3303) “Orta Asya’da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin’in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahiptiler.” Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013 s. 41.

¹⁴² “Uygurlar, Hunların başka bir koludurlar. Tiande’nin (天德) kuzeybatısında, Suoling Nehri’nin (娑陵水) yukarı havzasında yaşarlar. Sonraki Wei döneminde Tölesler olarak anılmışlardır. Tang döneminin başlarında Te le (特勒), daha sonra da

yönetmişlerdir. [Babası] Chu-luo öldüğünde gelenek olduğu üzere [o da] üzülüp kendini helak etmişti. Halkını on yıl vergi almadan yönetmiştir. [Vergi toplayarak] kendi ihtiyaçlarını karşılaması konusunda ısrar edenlere şöyle cevap vermiştir: ‘Boyum bolluk [ve] bereket içinde olsun, bana yeter.’ Bunun üzerine boy beylerinin hepsinin sevgisini kazanmıştır...”¹⁴⁵

“627 yılında¹⁴⁶ Töles, Uygur, Xue-yan-tuo [boyları] isyan ettiler. Yu-gu Şad’ı Ma Lie Dağı’nda (馬獵山) yenilgiye uğrattılar. She-er yardıma [gidip] saldırdı [ancak onları] yenemedi. 628 yılında boyuyla batıya gidip, Kağan Fu Tu (可汗浮圖)

Uygur adını almışlardır.” Shen Yue 沈约, **Song Shi 宋史 (Song Hanedanı Tarihi)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988, s. 14114.

¹⁴³ “Pu Gu boyu, Töles boylarından biridir, Sui Hanedanı ve Kuzey Tarihi’ne göre Tula Nehri’nin (獨洛河) kuzeyinde yer alırlar ve Tongra boyuna komşudurlar. BB: s. 1879.

¹⁴⁴ “Tongra Boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. To-La Irmak’ı civarındaki sayıca kuvvetli boylar arasında idi.” A. Taşağıl, a.g.e. s. 117.

¹⁴⁵ İlgili kısmın Çincesi: “阿史那社尒，突厥處羅可汗之次子。年十一，以智勇聞。拜拓設，建牙磧北，與頡利子欲谷設分統鐵勒、回紇、僕骨、同羅諸部。處羅卒，哀毀如禮。治眾十年，無課斂。或勸厚賦以自奉，答曰：「部落豐餘，於我足矣。」故首領咸愛之。頡利數用兵，社尒諫，弗納。” XTS: s. 4114.

¹⁴⁶ Zhenguan saltanat devresinin ilk yılı.

Şehri'ne ¹⁴⁷ sığındı. Bir zaman [sonra] İllig Kağan yenilgiye uğradı. Batı Türklerinden Tong Yabgu (統葉護)¹⁴⁸ [da] öldü. Xi-li-bi Duo-lu Kağan (奚利邲咄陸可汗)¹⁴⁹ ve Ni-shu (泥孰) savaşa tutuştular. She-er askerleri ile [birlikte] onlara saldırdı. Ülkenin yarısını ele geçirdi. Yüz bin küsur adamı vardı. Kendini Du-bu Kağan ilan etti. Boyuna şöyle dedi:

¹⁴⁷ Fu Tu Şehri olarak da bilinir, Doğu Göktürk Kağanı Tasbar (他鉢可汗) burada bir Budist Tapınağı kurdurduğu için 'Buda' anlamına gelen Fu Tu adını almıştır. Bir saldırı sırasında Tasbar'ın karşılaştığı Budist Rahip Hui Lin (惠琳), ona Qi Devletinin Budizm'e inandığı için çok güçlü ve zengin olduğunu söylemiş, Tasbar da ona inanarak bir Budist tapınağı inşa ettirmiştir. Ayrıca elçi gönderip çeşitli Budist eserlerinin kendisine gönderilmesini talep etmiştir. Bir süre et yemekten kaçınmış ve inşa ettirdiği tapınağı ziyaret etmiştir. BS: s. 3290. Bu şehir, bugün Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi, Cimusal İlçesi'nin kuzeyinde Po Chengzi bölgesindedir. CH: s. 1135.

¹⁴⁸ Tardu Yabgu'nun torunlarından She-kui Kağan'dan sonra Batı Göktürk Kağanlığı'nın başına geçmiştir. Kaynaklarda cesur ve planlı olduğundan, mükemmel savaşma becerisinden söz edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: XTS: s. 6056, 6057,6058; JTS: s. 5181,5182.

¹⁴⁹ Aşina Mi-she biyografisinde Çin hükümdarının elçi gönderip Mi-she'yı, Xi-li-bi Duo-lu Kağan (奚利邲咄陸可汗) ilan ettiği yazılmıştır. XTS: s. 6064. Bu durumda metinde geçen Xi-li-bi Duo-lu Kağan'ın kardeşi ile kastedilen kişinin Mi-she'nin kardeşi olma ihtimali yüksektir.

*‘İlk önce benim ülkemi karıştırıp yıkan [Xue]-yan-tuo’lardır. Bugün ben batıda durup, [Xue]-yan-tuo’ların huzurunu bozmazsam bu önceki Kağan’ı unutmak olur ki bu hayırsızlıktır. Eğer bu işi başaramazsak, ölmek [de] gam değil.’*¹⁵⁰

“Boy Beyleri: ‘Batıya daha yeni geldik, güvenliğimiz için bir süre yerimizi korumalıyız. Eğer şimdi Xue-yan-tuolara saldırırsak, Batı Türkleri kaçınılmaz olarak gelip eski topraklarını alacaklardır’ diye [onu] uyardılar [fakat] She-er [onları] dinlemedi. Elli bin atlı seçerek çölün kuzeyinde [Xue]-yan-tuolara saldırdı. Askerler ard arda yüz gün [boyunca] savaştılar. [Bir süre sonra] Liu Shanyin (劉善因) Tong E Şad’ı (同娥設)¹⁵¹ Xie (Die)-li-she Kağan (咥利始可汗) [olarak] başa geçirmişti.¹⁵²

¹⁵⁰ İlgili kısmın Çincesi: “貞觀元年，鐵勒、回紇、薛延陀等叛，敗欲谷設於馬獵山，社尒助擊之，弗勝。明年，將餘眾西保可汗浮圖城。會頡利滅，西突厥統葉護又死，奚利必咄陸可汗與泥孰爭國，社尒引兵襲之，得其半國，有眾十餘萬，乃自號都布可汗。謂諸部曰：「始為亂破吾國者，延陀也，今我據西方，而不平延陀，是忘先可汗，非孝也。事脫不勝，死無恨。」” XTS: s. 4114.

¹⁵¹ Tong E Şad’dan önce tahtta ağabeyi hem Tardu Kağan (大渡可汗) hem de Duo-lu Kağan (咄陸可汗) olarak bilinen Ni-shu (泥孰) vardır. 635 yılında ölünce yerine Tong E Şad, Işbara Xie (Die) Li-she Kağan (沙鉢羅咥利失可汗) geçmiştir. Tong E Şad’ın anlatıldığı kayıtlarda kardeşinin Bu-li Şad (步利設) olduğu yazılmıştır. Bu-li Şad, Aşina Bu-zhen’in kendisinden sonra tahta çıkan oğlu He-se-luo’nun adıdır. Bu durumda Duo-lu Kağan (Tardu Kağan), Tong E Şad (Işbara Xie (Die) Li-she Kağan)

[Askerler] uzun süredir sıkıntıdaydı. [Bu yüzden] bir bir kaçırmaya başladılar. [Xue]-yan-tuo'lar saldırdı [ve] She-er yenilerek Gao Chang ülkesine (高昌國)¹⁵³ kaçtı. Ancak on bin askeri kalmıştı. Batı Türkleri ile [de] arası iyi değildi. Bu yüzden halkının başında Çin'e bağlandı.”¹⁵⁴

“636 yılında¹⁵⁵ saraya [bağlılığını bildirmeye] geldi. [Kendisine] Sol Seçkin Atlı Muhafızlar Büyük Generalliği verildi. Boyu Ling Zhou'a yerleştirildi. [Hükümdarın] emriyle Heng Yang Konçuy (衡陽長公主)¹⁵⁶ ile evlenerek, Fu Ma¹⁵⁷

ve Bu-li Şad'ın (He-se-luo) Aşina Bu-zhen'in oğulları olması ihtimal dâhilindedir. JTS: s. 5153, 5154, 5190.

¹⁵² Bu cümle Aşina She'er'ın JTS'deki biyografisinden eklenmiştir.

¹⁵³ “Gao Chang, Qoço Jushi'nın önceki hükümdarının eski toprağıdır. Doğuda Chang An'dan 4900 Li mesafededir. Toprakları doğudan batıya 300 li'dir. Kuzeyden güneye 500 li'dir. Ülkede toplam on altı kent vardır...” G. Kırilen, **Budizm Ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, 2015, s.32-33.

¹⁵⁴ İlgili kısmın Çincesi: “酋長皆曰：「我新得西方，須留撫定。今直棄之，遠擊延陀，延陀未禽，葉護子孫將復吾國。」社尒不從，選騎五萬，討延陀磧北，連兵十旬，士苦其久，稍潰去。延陀縱擊，大敗之，乃走保高昌，眾纔萬人，又與西突厥不平，由是率眾內屬。” XTS: s. 4114.

¹⁵⁵ Zhenguan saltanat devresinin onuncu yılda

¹⁵⁶ Heng Yang Konçuy, Tang Hanedanı'nın kurucu hükümdarı Li Yuan Tang Gaozu'nun kızıdır. XTS: s. 3644.

(hükümdar damadı) rütbesini aldı. [Daha sonra] Garnizon Birlikleri Muhafızı (衛屯兵)¹⁵⁸ rütbesine [getirildi]. 640 yılında¹⁵⁹ Jiao He (交河)¹⁶⁰ Yol Ordusu Başkanı oldu [ve] Gao Chang [isyanını] bastıdı. [İsyan bastırıldıktan sonra] bütün generaller savaş ganimetlerini aldılar. She-er [ise] hükümdarlık emri almamıştı [bu yüzden ganimet] almaya cesaret edemedi. [Daha sonra] ferman [olduğunu] görünce [ganimetleri] kabul etti. [Fakat] aldıklarının hepsi eski ve kırık döküktü.¹⁶¹ Tang Taizong onun dürüstlüğüne ikna oldu. [Ona] Gao Chang'ın sedef hançerini [ve] bin top karışık

¹⁵⁷ Sözlük anlamı hanedan damadı anlamına gelen unvan, bazen işlevsel bazen de onursal bir askerî rütbe olarak verilir. Arabaları çeken atların korunmasından sorumludur. OT: s. 219.

¹⁵⁸ Bu rütbenin ne anlama geldiği bilinmemektedir. Bu yüzden sözcüklerin Türkçe karşılıkları doğrultusunda tercüme yapılmıştır.

¹⁵⁹ Zhenguan saltanat devresinin on dördüncü yılı.

¹⁶⁰ “Ma Yi (马邑) Vadisi Nehri'dir. Aynı zamanda Hui He (灰河) olarak da bilinir. Shanxi Eyaleti Ningwu bölgesinin batısındadır.” DMDCD: s. 281.

¹⁶¹ Aşina She-er'ın mala mülke önem vermeyen karakteri ve tok gözlülüğü Çinli General Guo Xiaoke biyografisi içerisinde şöyle dile getirilmiştir: “...Gaozong tahta çıktığında Anxi Genel Valisi'ne [ve] Yang Di İl Beyi'ne (陽翟郡公) hediyeler verdi. Savaşta generallere üç yüz top eşya hediye edilmesini emretti. [Guo] Xiaoke lükse düşküdü. Cariyelerle eğlenirdi. [Kullandığı] eşyalar Çin'deki en renkli eşyalardı. Asker olmasına rağmen, yatağının perdesi altın ve yeşim taşlarıyla süslüydü. [Daha sonra] bu eşyalarını Ordu Baş Memuru Aşina She-er'a [hediye etmek istedi]. [Ancak] She-er hiçbirini kabul etmedi.” JTS: s. 2775.

renkli ipek hediye etti. Kuzey Kapısı Sol Askeri Garnizonu Denetleme (檢校北門左屯營)¹⁶² [görevi ve] Bi Guo Gong (畢國公) [unvanı] verildi. Liao Dong (遼東)¹⁶³ seferinde [She-er'a] başıboş [bir] ok [isabet etti], [oku] çıkarıp tekrar savaşa döndü. Bütün boyun gayretiyle savaş kazanıldı. Geri döndüklerinde [She-er] Hong Lu Qing (鴻臚卿) makamına yükseltildi.”¹⁶⁴

“647 yılında¹⁶⁵ [hükümdar] Kun Qiu (崑丘)¹⁶⁶ Yol Ordusu Başkanı Qi-bi-he-li, Guo Xiaoke, Yang Hongli, Li Haian'dan (李海岸) [oluşan] beş generali;

¹⁶² Bu unvan kayıtlarda, Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nda birer kez olmak üzere toplam iki kez geçmektedir. Her iki metinde de Aşina She-er'a verilen unvandır. Jianjiao sözcüğünün anlamı denetlemek, incelemektir. Hucker'a göre; bu unvan bazen sözcük anlamının karşılığında denetleyici görevi olarak verilirken bazen de gerçek bir görev olmaksızın onursal rütbe olarak verilir. OT: s. 146.

¹⁶³ “Savaşan Beylikler'den biri olan Yan (燕) Beyliği döneminde kurulmuştur. Qin ve Han Hanedanları döneminde Xiangping'de (襄平) (bugünkü Liaoyang şehri 遼陽市) ve günümüzdeki Liaoning (遼寧) şehrinde büyük Ling Nehri'nin (大凌河) doğusunda kurulmuştur.” CH: s. 1250.

¹⁶⁴ İlgili kısmın Çincesi: “十年入朝，授左驍衛大將軍，處其部于靈州。詔尚衡陽長公主，為駙馬都尉，典衛屯兵。十四年，以交河道行軍總管平高昌，諸將咸受賞，社尔以未奉詔，秋毫不敢取，見別詔，然後受，又所取皆老弱陳弊。太宗美其廉，賜高昌寶鈿刀、雜綵千段，詔檢校北門左屯營，封畢國公。從征遼東，中流矢，擐去復戰，所部奮厲，皆有功。還，擢兼鴻臚卿。” XTS: s. 4114.

¹⁶⁵ Zhenguan saltanat devresinin yirmi birinci yılı. Aynı yıla ait Tibet biyografisi içinde Aşina She-er ile ilgili ifadeler: “...647 yılında Li Jing (李靖), Tuyuhun'ları

Töleslerden on üç boy ve Türklerden yüz bin atlı [ile] Kuça'ya sefere gönderdi. Ardından Batı Türklerinin Chu Yue [ve] Chu Mi boylarına saldırıp yenilgiye uğrattılar. [She-er] askerleriyle Karaşar'ın batısından Kuçalıların beklemedikleri şekilde aniden girdi. Büyük taşlığa girip [orada] garnizon kurdu. Yi Zhou (伊州)¹⁶⁷ Ceza Kâtibi Han Wei bin atlıyla önden girdi, Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Generali Cao Jishu [da] ardından [girdi]. Duo-he (多褐)¹⁶⁸ Şehri'ne vardıklarında şehrin beyi adamlarına elli bin kişiyle savaşa direnmelerini emretti. Güneydekiler geri çekilmeye zorlanınca [Han Wei] askerlerini kuzeye yönlendirdi. [Cao] Jishu ile birleşip ölümüne savaştılar [ve Kuça'yı] mağlup ettiler. She-er başkenti zapt ettiğinden, şehrin Beyi hafif süvarileriyle kaçtı. She-er sadakatine titizlikle bağlı biri [olarak] izlerin peşinden gidilmesini emretti. Atıyla altı yüz li izleri takip etti. Bey, Ba Huan şehrine konuşlandı. Ulaşılması zor [bir] bölgeyi çevreleyip, kendisini güçlendirdi. She-er kırk gün boyunca saldırdı. İçeri girip beyi yakaladı. Beş büyük şehri

(吐谷渾) mağlup etti. Hou Junji (侯君集), Gao Chang [isyanını] bastırdı [ve] Aşına She-er Batı Bölgesini açıp, Dört Garnizonu (Kuça, Kaşgar, Hotan, Suyab) kurdu.” JTS: s. 5236.

¹⁶⁶ “Diğer adı Kun Lun Dağı'dır (昆仑山). Pamir Platosu'nun doğusunda, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi ile Tibet'in arasındadır. Yüksekliği 2500 km'dir.” CH: s. 1672.

¹⁶⁷ “Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin Hami ilinde kurulmuştur. Bugün Hami ve Barköl'ün sınırlarındadır.” CH: s. 269.

¹⁶⁸ Bugün Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin Luntai Eyaletidir. www.baidu.com E.T. 26.01.2016

birleştirdi.¹⁶⁹ [Hükümdar] Sol Merkez Muhafız Komutanı Quan Zhifu'yu (權祗甫) boy beylerine boyun eğdirmeye gönderdi, yetmiş şehri [daha] ele geçirerek, saygınlığını ilan etti. Mutlu olup itaat etmeyen kimse kalmadı. Bir abide dikilip başarıları anlatıldı [ve] geri dönüldü. Hotan Beyi'nin saraya [saygı sunmaya] geldiğı söylendiğı için [hükümdar] üç yüz baş at ve evcil hayvan bahşedip, askerlere kumanya dağıttırdı. Batı Türkleri, Karaşar, Anguo (安國)¹⁷⁰ [ile yapılan] savaşlarda başarılı olanlar yiyecek içeceklerle ödüllendirildi. Ordudaki sadık, dikkatli [ve] saygılı [olanlara hükümdar] yatak perdesinde kullanılmak üzere çok sayıda yeşim ve altın hediye etti. [Fakat] She-er [hiçbirini] kabul etmedi.”¹⁷¹

¹⁶⁹ Aynı savaş hakkında XTS Anxi Genel Valiliğı Monografisi'nde kaydedilen, olayın devamı niteliğindeki bilgiler şu şekildedir“...648 yılında Aşına She-er [Kuça'yı] mağlup etmiş, beylerini esir alıp dönmüştür. Bunun üzerine [Kuça] topraklarında komutanlık kurulmuş, Fan Zhou boyunun çok sayıdaki [askerine] liderlik etmiştir. 658 yılında He-lu'yu yenilgiye uğratmış, bunun üzerine Anxi Komutanlığı, Xi Zhou'dan taşınıp Kuça ülkesinin şehirlerinde kurulmuştur.” JTS: s. 1648.

“貞觀二十二年，阿史那社尒破之，虜龜茲王而還，乃於其地置都督府，領蕃州之九。至顯慶三年，破賀魯，仍自西州移安西府置于龜茲國城。”

¹⁷⁰ Bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Hebei Eyaleti Baoding şehri sınırları içerisinde. www. baidu. com E.T. 12.01.2016

¹⁷¹ İlgili kısmın Çincesi: “二十一年，以崑丘道行軍大總管與契苾何力、郭孝恪、楊弘禮、李海岸等五將軍發鐵勒十三部及突厥騎十萬討龜茲。師次西突厥，擊處蜜、處月，敗之。入自焉耆西，兵出不意，龜茲震恐。進屯磧石，伊州刺史

“...Hükümdar bunu duyunca: “İki generalin [de] olumlu [ve] olumsuz yanları var, bir daha ona sormayın” dedi. [Bir süre sonra] hükümdar öldü. [She-er] onunla birlikte yakılarak hükümdarın ebedi istirahatgâhını korumak istedi. [Ancak] Gaozong izin vermedi. [Rütbesi] Sağ Muhafızlar Büyük Generali [olarak] değişti. 655 yılında¹⁷² öldü. Devlet Büyük General Yardımcılığı [ve] Bing Zhou (并州) Komutanlığı verilerek, Zhao Ling’e gömüldü. Mezarının şekli Cong Dağı’na (葱山)¹⁷³ benziyordu. Öldükten sonraki adı Yuan (元) [oldu].”¹⁷⁴

韓威以千騎先進，右驍衛將軍曹繼叔次之。至多褐城，其王率眾五萬拒戰。威陽卻，王悉兵逐北，威與繼叔合，殊死戰，大破之。社尒因拔都城，王輕騎遁。社尒留孝恪守，自率精騎追躡，行六百里。王據大撥換城，嬰險自固。社尒攻凡四十日，入之，禽其王，并下五大城。遣左衛郎將權祗甫徇諸酋長，示禍福，降者七十餘城，宣諭威信，莫不歡服。刻石紀功而還。因說于闐王入朝，王獻馬畜三百餉軍。西突厥、焉耆、安國皆爭犒師。孝恪之在軍，牀帷器用多飾金玉，以遺社尒，社尒不受。” XTS: s. 4115.

¹⁷² Yongwei saltanat devresinin altıncı yılı (650-655 永徽六年).

¹⁷³ Pamir Dağlarına eskiden verilen addır. Önceden bu dağdan taze yeşillik toplandığı için “yeşillik” anlamına gelen Cong (葱) adı verilmiştir. Çok geniş bir alanı kaplar. Kuzeyde Tanrı Dağları’nın güneyi ile batısını; güneyde Pamir Platosu’nu; batıda Kun Lun, Karakurum ve Hindikuş Dağları’nın tamamını kaplar. CH: s. 732.

¹⁷⁴ İlgili kısmın Çincesi: “帝聞，曰：「二將優劣，不復問人矣。」帝崩，請以身殉，衛陵寢，高宗不許。遷右衛大將軍。永徽六年卒，贈輔國大將軍、并州都督，陪葬昭陵，治冢象葱山，謚曰元。” XTS: s. 4115.

“Oğlu Dao-zhen (道真), Sol Garnizon Muhafızları Büyük Generalliğine getirildi. 670 yılında¹⁷⁵ Luo Suo (邏娑)¹⁷⁶ Yolu Genel Başkan Yardımcılığına getirildi. Xue Rengui (薛仁貴)¹⁷⁷ ile Tibet’e saldırdı. [Daha sonra] Tuyuhun’u ele geçirdi. [Tibet’in lideri] Lun Qinling (論欽陵) tarafından yenilgiye uğratıldı. Bütün askerlerini kaybetti. [Hükümdarın] emriyle durum araştırıldı [ve] öldürülmeyip halktan biri olmasına [karar verildi].”¹⁷⁸

2.3.2. Eski Tang Kayıtları Karaşar Monografisi İçinde Aşina She-er

“...Batı Türklerinden Qu-li Çor (Külüg/Köl İç Çor 屈利啜) askerleriyle Karaşar’ı (焉耆)¹⁷⁹ kurtarmaya gidince [Guo] Xiaoke üç günde askerlerini geri çekti.

¹⁷⁵ Xianshou saltanat devresinin başı (咸亨初 670-674).

¹⁷⁶ 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Tibet’in başkentliğini yapan Luo Suo, bugün Tibet’in Lasha şehridir.” CH: s. 1277.

¹⁷⁷ Tang dönemi önemli general ve stratejistlerindendir. Tang Hanedanı adına Kore, Göktürkler ve Töles boylarıyla savaşmıştır. Detaylı bilgi için bkz: JTS: s. 2780; XTS: s. 4139.

¹⁷⁸ İlgili kısmın Çincesi: “子道真，歷左屯衛大將軍。咸亨初，為邏娑道副大總管，與薛仁貴討吐蕃以援吐谷渾，為論欽陵所敗，盡失其兵。詔有司問狀，免死為民。” XTS: s. 4116.

¹⁷⁹ “Karaşar, Ak Dağların güneyine, 70 li mesafededir. Doğu’da Chang An’a 5800 li uzaklıktadır. Beylerinin soyadı Long’dur. Ülke küçük, halkı fakirdir.” ZS: s. 916. Ayrıca bkz: Gürhan Kırilen, **Budizm Ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015; Kürşat Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Ötüken, İstanbul 2013.

Bunun üzerine Qu-li Çor, Li-po-zhun'u (栗婆準)¹⁸⁰ hapse attırdı. Ayrıca Batı Türklerinden Chu-ban (Çoban?) Çor (處般啜) tudununa gelip Karaşar'ı yağmalamalarını emretti [ve] saraya elçi gönderip hediyeler sundu. Taizong: '[Onu] suçlayarak, Karaşar'ı benim askerlerim kuşattı sen kimsin ki sonradan gelip kontrol altına alıyorsun' dedi. [Bunun üzerine] Tudun korkup geri döndü. Karaşar'a Li-po-zhun'un ardından ağabeyi Xue-po-a-na-zhi (薛婆阿那支)¹⁸¹ Bey oldu. Bunun üzerine, Chu-ban Çor, Li-po-zhun'u ele geçirip öldürtmek üzere Kuça'ya gönderdi. Xue-po-a-na-zhi, Chu-ban Çor'un yardımını kabul etti [ve] devlet kurdu. Aşina Şhe-er'in Kuça'ya saldırmasıyla A-na-zhi korkarak, Kuça'dan kaçıp doğu sınırlarını korumaya aldı. Askerlere direndi [ancak] She-er [onu] yakaladı ve suçlarını sıralayarak başını kestirdi. A-na-zhi'nin ardından amcası Xian-na-zhun (先那準),¹⁸² Bey oldu böylece [Tang yönetimine karşı] memuriyeti ve haraç ilişkisi [tekrar] tesis edildi. Taizong [onu] Zhao Ling'e gömdürüp ejderha şeklinde Türgişlerinki gibi bir anıt diktirdi. Bundan sonra saraya ziyaretleri ve hediye sunmaları hiç sekteye uğramadı."¹⁸³

¹⁸⁰ Dönemin Karaşar Beyi'dir.

¹⁸¹ Li-po-zhun'un amcasıdır. Karaşar Beyliği yapmıştır.

¹⁸² 648 yılında Tang Hanedanı tarafından Karaşar Beyi yapılmıştır. Li-po-zhun'un kardeşidir.

¹⁸³ İlgili kısmın Çincesi: “西突厥屈利啜將兵來援焉耆，孝恪還師三日，屈利啜乃囚栗婆準，而西突厥處般啜令其吐屯來攝焉耆，遣使朝貢。太宗數之曰：「焉耆者，我兵擊得，汝何人，輒來統攝。」吐屯懼而返國。焉耆又立栗婆準從父兄薛婆阿那支為王。處般啜乃執栗婆準送於龜茲，為所殺。薛婆阿那支既得處

“...632 yılında¹⁸⁴ [Hotan Beyi saraya] bir elçiyle yeşimden kemer hediye etti. Taizong misliyle karşılık verilmesini emretti. 639 yılında¹⁸⁵ [Hotan Beyi] oğlunu saraya rehin¹⁸⁶ gönderdi. Aşına She-er Kuça’ya saldırdığında, [Hotan] Beyi You-du-xi (伏闕信) çok korktu. Oğluyla [birlikte] çok sayıda deveyi [She-er’ın] ordusuna bağışladı. Böylece General, askerleri topladı. Ordu Ceza Kâtibi Xue Wanbei (薛萬備)¹⁸⁷ She-er’ı çağırıp: ‘Bugün Kuça’yı yenilgiye uğrattın, devletimizin saygınlığını artırdın, dilerim hafif süvarilerinde Hotan Beyi’ni [de] ele geçirirsin’ dedi. She-er bunun üzerine Hotan’ı [yenmesi için] Wan Bei’e elli atlıyla destek gönderdi. Wan Bei ülkenin (Hotan’ın) otoritesini ele geçirip, adamlarını hükümdarı görmek için ikna etti. You Duxi [de] Wanbei’in peşinden [saraya] saygısını sunmaya geldi. Gaozong tahta geçince, [onu] Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Büyük Generali yaptı. Ayrıca oğlu

般啜為援，遂有國。及阿史那社爾之討龜茲，阿那支大懼，遂奔龜茲，保其東城，以禦官軍，社爾擊擒之，數其罪而斬焉。求得阿那支從父弟先那準立為王，以修職貢。及太宗葬昭陵，乃刻石像龍突騎支之形，列於玄闕之下。自是朝貢不絕。” JTS: s. 5302.

¹⁸⁴ Zhenguan saltanat devresinin altıncı yılı.

¹⁸⁵ Zhenguan saltanat devresinin on üçüncü yılı.

¹⁸⁶“Rehin sistemi, devletlerarası ilişkilerde, geçici barış sağlamak, olası saldırıları önlemek, bir tarafın diğerine bağlılığını garanti altına almak gibi amaçlarla hanedan üyelerinden birinin diğer devlete rehin olarak gönderilmesidir.” Detaylı bilgi için bakınız: Nurcan Türker, **Han Hanedanlığı Döneminde Rehin Sistemi**, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 2, 2015 Sayfa: 455-467

¹⁸⁷ Tang Dönemi generallerindendir.

Yabgu Dian’i (葉護玷) [de] Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Generali yaptı. Bunun yanında altın kemer, renkli ve parlak ipekten kaftan, altmış top ipek ve de [konaklaması] için ev tahsis etti. [Fakat] birkaç ay kaldıktan sonra [onu] geri gönderdi. Böylece koruma olarak oğlu ve kardeşini çağırdı. [Öldüğünde] Zhao Ling’e gömüldü. Kendi suretinde taşlar yontularak, Kuzey Sarayı’ndaki geçit kemerinin (玄闕)¹⁸⁸ altına dikildi. ”¹⁸⁹

2.3.3. Eski Tang Kayıtları Tölesler Monografisi İçinde Aşina She-er

“...641 yılında ¹⁹⁰ [hükümdar] Taizong, Luoyang’ı ziyaret ettiğinde Tai Shan’da (太山)¹⁹¹ tören düzenlemek istedi. Yi-nan (夷男)¹⁹² [bir] plan yaparak devlet [erkânına] şöyle dedi:

¹⁸⁸ (玄闕) Eskiden kuzey sarayındaki geçitte bulunan kemer demektir. Vezir ve memurlar hükümdar ile burada görüşürlerdi, ayrıca sunulan hediyeleri de hükümdar burada kabul ederdi. www.zdic.net E.T. 10.01.2015

¹⁸⁹ İlgili kısmın Çincesi: “貞觀六年，遣使獻玉帶，太宗優詔答之。十三年，又遣子入侍。及阿史那社爾伐龜茲，其王伏闕信大懼，使其子以駝萬三百匹饋軍。及將旋師，行軍長史薛萬備請社爾曰：「今者既破龜茲，國威已振，請因此機，願以輕騎羈取于闐之王。」社爾乃遣萬備率五十騎抵于闐之國，萬備陳國威靈，勸其入見天子，伏闕信於是隨萬備來朝。高宗嗣位，拜右驍衛大將軍。又授其子葉護玷為右驍衛將軍，並賜金帶、錦袍、布帛六十段，并宅一區，留數月而遣之，因請留子弟以宿衛。太宗葬昭陵，刻石像其形，列於玄闕之下。” JTS: s. 5305.

¹⁹⁰ Zhenguan saltanat devresinin on beşinci yılı.

‘Göğün oğlu (Çin hükümdarı) Tai Shan’da [büyük] tören yapacakmış. Bütün memleketler [bu vesileyle] bir araya gelecek, atlar ve askerler toplanacak, sınırları boş bırakacaklar. Ben [de] bu sırada Si-mo’nun kökünü kazırım.’

“Oğlu Tardu Şad’a (大度設) iki yüz bin askerle gidip, Bai Dao Vadisi’nde (白道川)¹⁹³ askerî tarım alanı kurmalarını emretti. Shan Yang Dağı’nda (善陽嶺)¹⁹⁴ konuşlanıp, Si-mo’nun boyuna saldırdı. Si-mo [saraya] elçi gönderip, yardım istedi.

¹⁹¹ Çin’in Shanxi Eyaleti’nin Taiyuan şehrinin güneybatı yamacındaki dağdır. www.baidu.com E.T.04.01.2016

¹⁹² “Xue-yan-tuo’lardan Yi-shi-bo’nun (乙失鉢) torunudur. Önceleri yetmiş bin adamı ile Göktürkler’e tabiydi. Sonradan İllig Kağan güçsüzleşince isyan etmiş, İllig Kağan’ın yönetimindeki pek çok boyu kendisine bağlamıştır. İllig Kağan yakalandıktan sonra Yinci Bilge Kağan (真珠毗伽可汗) ilan edilmiştir.” JTS: s. 5344, 5345, 5346; XTS: s. 6134, 6135.

¹⁹³ “Beyaz yol, bugün İç Moğolistan’ın başkenti olan Hohhot şehrinin kuzeybatısındadır. Topraklarının rengi kül beyazı olduğu için beyaz anlamına gelen bai adı verilmiştir. Bai Dao Vadisi şehrin kuzeyinde yer almaktadır.” CH: s. 2126.

¹⁹⁴ “Shan Yang İlçesi, Kuzey Qi Hanedanı (550-577) döneminde kurulan Zhao Yuan (招远) İlçesidir. Sui Hanedanı (581-618) döneminde adı Shan Yang olarak değiştirilmiştir. Tang döneminde de bu isimle anılmıştır.” DMDCD: s. 883. Shan Yang Dağı’nın bu bölgede bulunan ve adı ilçeden alan bir dağ olduğu varsayılmaktadır.

[Hükümdar] Ying Guo Gong (英國公)¹⁹⁵ [görevindeki] Li Jing, Pu Zhou (蒲州)¹⁹⁶ Ceza Kâtibi (刺史)¹⁹⁷ Xue Wanhe'ya emir vererek yaya [ve] atlı [olmak üzere] on bin [kişi] gönderdi. Bai Dao Vadisi'ni aşır, Qing Dağı'na (青山)¹⁹⁸ vardılar. Tardu Şad'a yaklaştılar ve bir ay kadar peşlerinden gittiler. Nuo Zhen Nehri'ne (諾真水)¹⁹⁹ geldiklerinde, Tardu Şad [artık] kaçamayacaklarını anladı. Bunun üzerine arada on li mesafe bırakıp mevzi oluşturdu.”²⁰⁰

¹⁹⁵ İlk defa Kuzey Zhou Hanedanı döneminde kurulmuştur. Başlarda yalnızca rütbesi Garnizon Beyi'nden küçük olan hanedan üyelerine verilen askerî bir rütbeyken; Sui Hanedanı döneminde vezirlere verilen bir rütbeye dönüşmüştür. Tarihte bu unvanı alan çok fazla insan yoktur. Tang dönemi generallerinden Li Jing (李靜) ve Ming dönemi generallerinden Zhang Fu (張輔) bu rütbeyi alan askerler arasında en bilinenleridir. www. baidu.com E.T. 06.01.2016

¹⁹⁶ “Bugün Çin'in Shanxi Eyaleti'nin Yongji, Hejin, Linyi, Wenxi, Wanrong ve Yun Cheng Şehri'nin bulunduğu bölgedir.” CH: s. 739.

¹⁹⁷ “Tenkit ve teşvikleri kaydeden bir kâtiptir. Bölgesel denetleyici görevindedir. Sarayın emrinde hizmet veren on üç denetçiye bu yetki verilmiştir.” OT: s. 558.

¹⁹⁸ “Bugün İç Moğolistan'ın başkenti Huhhot'un kuzeyindeki Büyük Qing Dağı'dır.” CH: s. 2389.

¹⁹⁹ Han Hanedanı Kayıtları'nda bu nehrin Nuo Nehri (諾水) ile özdeş olduğu ve Göktürk topraklarında bulunduğu kaydedilmiştir. Ban Gu 班固, **Han Shu 漢書 (Han Hanedanı Kayıtları)**, Zhonghua Shuju, Pekin 1988, s. 3801.

²⁰⁰ İlgili kısmın Çincesi: “十五年，太宗幸洛陽，將有事於太山，夷男謀於其國曰：「天子封太山，萬國必會，士馬皆集，邊境空虛，我於此時取思摩如拉朽耳。」

“...646 yılında²⁰¹ Taizong, Jiang Xia (江夏)²⁰² Beyi Daozong’u elçi [olarak] gönderip, Sol Muhafızlar Büyük Generali Aşina She-er’ı Han Hai Dao (瀚海道) [halkını] teskin etmekle [görevli] büyükelçi yaptı. Sağ Öncü Birlikler Büyük Generali²⁰³ Zhi Shi Si Li (執失思力)²⁰⁴ Türk askerlerine öncülük ediyordu. Dai Zhou (代州)²⁰⁵ Komutanı Xue Wanche, Ying Zhou Komutanı Zhang Jian (張儉), Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Büyük Generali Qi-bi He-li’nin (契苾何力) yönetimindeki boyların askerleri bir araya toplandılar. Taizong bizâtihi Ling Zhou’a

因命其子大度設勒兵二十萬，屯白道川，據善陽嶺以擊思摩之部。思摩遣使請救，詔英國公李勣、蒲州刺史薛萬徹率步騎數萬赴之。踰白道川至青山，與大度設相及，追之累月，至諾真水，大度設知不脫，乃互十里而陳兵。” JTS: s. 5345.

²⁰¹ Zhenguan saltanat devresinin yirminci yılı.

²⁰² “Bugün, Çin’in Wu Han (武汉) kentine tekabül eder.” CH: s. 1058.

²⁰³ Çince Ling (領) sözcüğü, lider ve öncü anlamındadır. Bu bakımdan unvan, sözcük anlamından yola çıkılarak Türkçeye tercüme edilmiştir.

²⁰⁴ Göktürk Boy beylerindendir. İllig Kağan’ın yenilgisinden sonra Çin’e bağlanmış ve çeşitli unvanlar almıştır. Aşina She-er gibi o da, Tang hükümdarı Gaozu’nun kızlarından Jiu Jiang Konçuy (九江公主) ile evlenerek hükümdar damadı olmuştur. Hakkında detaylı bilgi için bakınız: XTS: s. 4116.

²⁰⁵ “Bugün Çin’in Shanxi Eyaleti’nin Dai (代), Fanshi (繁峙), Wucai (五台) ve Yuanping (原平) bölgelerinin sınırları içerisindedir.” CH: s. 254.

(靈州)²⁰⁶ gittiğinde, bütün generaller [onu] desteklediklerini gösterdiler. Ardından Dao Zong (道宗), Çölü geçince [Xue]-yan-tuo'lardan on bin kişinin direnciyle karşılaşması [üzerine] saldırıp onları yenilgiye uğrattı, bin küsür kişinin başını kesti. [Xue] Wanche [da] Uygurlarla karşılaştı. Her iki general de elçi gönderip barış istediklerini söylediler. Boyların komutanları elçileri görünce, [onların] önünde eğilip, alkış tuttular [ve] saraya bağlanmak istediler. Taizong Ling Zhou'a geldiğinde; Töleslerin bütün boyları da ardından bin kişiyle gelip, il ve ilçelere bölünmek istediler. [Bundan sonra] kuzey topraklarının tamamı huzur buldu.²⁰⁷

2.3.4. Değerlendirme

Hem Eski hem de Yeni Tang Kayıtları'nda Aşina She-er'in Xue-yan-tuo, Kuça ve Hotan üzerine seferleri anlatılmıştır. Kendi biyografisi dışında pek çok ülkenin ve önemli generallerin biyografilerinde de She-er'a ait bilgiler bulunmaktadır.

²⁰⁶ “Kuzey Wei döneminde 444 yılında Çin'in bugünkü Liaoning ili'nin Chaoyang bölgesinde kurulmuştur.” CH: s. 970.

²⁰⁷ İlgili kısmın Çincesi: “二十年，太宗遣使江夏王道宗、左衛大將軍阿史那社爾為瀚海道安撫大使；右領軍大將軍執失思力領突厥兵，代州都督薛萬徹、營州都督張儉、右驍衛大將軍契苾何力各統所部兵分道並進；太宗親幸靈州，為諸軍聲援。既而道宗渡磧，遇延陀餘眾數萬來拒戰，道宗擊破之，斬首千餘級。萬徹又與迴紇相遇，二將各遣使諭以綏懷之意，其酋帥見使者，皆頓顙歡呼，請入朝。太宗至靈州，其鐵勒諸部相繼至數千人，仍請列為州縣，北荒悉平。” JTS: s. 5347.

Aşına She-er'a ait bilgiler Çin resmî yıllıklarına iki farklı Çince im kullanılarak kaydedilmiştir. She-er'ın, Tang yönetimi adına savaşa tutuştuğu memleketlere ait monografilerin hemen hepsinde kendisine ait bilgiler bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en önemlisi Aşına She-er'ın Kuća seferidir ki Kuća Beyi'ni bizzat yakalama başarısını göstermiştir. Ardından Hotan, Tölesler, Karařar memleketlerine seferler düzenlemiştir.

Eski Tang Kayıtları'nın Türkler Monografisi'nde She-er'a ait kayıtlar yer alırken, Yeni Tang Kayıtları'nın Türkler Monografisi içinde She-er'dan söz edilmemektedir. Bunun yerine Yeni Tang Kayıtları'ndaki Yabancı General biyografileri arasında She-er'a yer verilmiştir.

Her iki monografide de genel olarak aynı bilgiler yer almaktadır. Her iki metinde de She-er'ın on bir yaşında “şad” unvanı alarak, İllig Kağan'ın oğlu Yu-gu şad ile Gobi Çölü'nün kuzeyinde otağ kurduğundan, Uygurlar ile Töles boylarını yönettiğinden ve yönetimi altındaki boylardan hiç vergi almadığından söz edilmiştir.

Eski Tang Kayıtları'nda Yu-gu şad ile She-er'ın emri altında bulunan boyların isyan ettiğinden söz edilirken bu olayın tarihlendirmesi 626 yılı olarak yapılmıştır. Ancak aynı olay Yeni Tang Kayıtları içerisinde 627 yılı olarak tarihlendirilmiştir.

Daha sonra She-er'ın güçlenerek Xue-yan-tuolara saldırmak istemesi, boy beylerinin onu vazgeçirme çabaları ve yüz gün savaştıktan sonra yenilgiye uğramalarıyla She-er'ın Gaochang'a kaçması her iki kaynakta da aynı şekilde anlatılmıştır. She-er'ın Tang sarayına bağlandığı tarih için Eski ve Yeni Tang Kayıtları farklı tarihler vermişlerdir.

Eski Tang Kayıtları'na göre Aşina She-er, Zhenguan saltanat devresinin dokuzuncu yılı olan 635 yılında Çin'e bağlanırken; Yeni Tang Kayıtları'na göre Zhenguan saltanat devresinin onuncu yılı olan 636 yılında bağlanmıştır. Saraya tabî olduktan sonra kendisine Tang hükümdarı tarafından belirli unvanlar ve hanedan soyundan bir gelin verildiği bilgisi de yine her iki kaynakta da mevcuttur. Yine her iki kaynakta da She-er'ın tok gözlülüğü ve olaylara temkinli yaklaşmasından söz edilmiştir.

Her iki kaynakta da Aşina She-er'ın Tang Taizong ile birlikte Liaodong seferine çıktığından ve burada bir ok ile vurulmasına rağmen savaşa devam ederek gösterdiği cesaret örneğinden söz edilmiştir. Sefer dönüşünde ise kendisine verilen unvanlar konusunda verilen bilgiler iki kaynakta da birebir örtüşmektedir.

Bu bilgilerin devamında Yeni Tang Kayıtları'nda She-er'ın Kuşa seferine bütün detaylarıyla birlikte yer verilirken; Eski Tang Kayıtları'nda kısaca sefere çıkıldığından bahsedilmiştir. Tang Taizong öldükten sonra She-er'ın onunla birlikte diri diri yakılmak istemesi ve yeni hükümdar Gaozong'un buna izin vermemesi konusundaki kayıtlar da aynıdır. Daha sonra She-er'ın ölümü, mezarının şekli ve öldükten sonra kendisine verilen isme ait kayıtlar da iki kaynakta da mevcuttur.

Farklı olarak, Eski Tang Kayıtları'nda She-er'ın oğlu Dao-zhen'in yalnızca Sol Garnizon Muhafızları Generalliğine yükseltildiği kayıtlıyken; Yeni Tang Kayıtları'nda Dao-zhen'a verilen diğer unvanlara ve katıldığı seferlere yer verilmiştir. Daha sonra ise katıldığı Tibet seferinde başarısız olmasıyla ölüme mahkûm edilmesi ve hükümdar tarafından affedilerek halktan biri gibi yaşamasına karar verildiği kaydedilmiştir.

Eski Tang Kayıtları'nda yer alan Tölesler ve Karaşar Monografi'lerinde de She-er'a ait kayıtlar bulunmaktadır. She-er'ın Kuça seferi, Karaşar Monografisi'nde Yeni Tang Kayıtları'ndaki bilgilerle birebir örtüşecek şekilde kayıt altına alınmıştır. Bunun yanında She-er'ın, Karaşar Beyi Xue-po-a-na-zhi'yı öldürmesinin yarattığı korku sayesinde Karaşar'ın başına geçen yeni bey Xian-na-zhun'un, Çin yönetimine bağlanarak, haraç ilişkisinin tesis edildiği de kaydedilmiştir.

Ayrıca Karaşar Monografisi içinde She-er'ın Kuça seferi sırasında hayli endişelenen Hotan Beyi'nin She-er'a bağışladığı hediyelerden ve oğlunu Tang sarayına rehin olarak göndermesinden söz edilmiştir.

Tölesler Monografisi içinde ise Çin'in Xue-yan-tuolardan Yi-nan ile olan savaşı sırasında She-er'ın Gobi Çölü'nde yaşayan halkı teskin etmekle görevli büyükelçi olduğu kaydedilmiştir.

She-er, Tang sarayındaki yabancı kökenli generaller arasında en fazla sevilen ve en fazla görev alanlar arasındadır. İllig Kağan'ın yenilgisinden sonra Xue-yan-tuolara saldırması sonucu başarısız olup Gaochang'a kaçmak zorunda kalmasaydı belki de olaylar çok farklı gelişecek, Çin sarayı adına girdiği ve çoğundan da başarıyla çıktığı savaşları kendi soydaşlarının bağımsızlığı için yapacaktı.

2.4. Aşina Si-mo (?-655)

Aşina Si-mo (思摩) ²⁰⁸ da diğer Aşina soyluları gibi Çin'in Tang Hanedanı yönetiminde önemli makamlarda bulunmuş bir generaldir. Kaynaklara göre; görünüşünün yabancılara benzemesi sebebiyle Türkler arasında soyluluğundan şüphe edilmiş, o nedenle “tigin” olarak kalmış, “şad” olamamıştır.

İllic Kağan'a duyduğu sadakat sebebiyle yanından ayrılmamış 630 yılında onunla birlikte Çinlilerce ele geçirilmiştir. Aşina Zhong ve Aşina She-er gibi Si-mo'nun sadakati de Tang Taizong'u etkilemiş ve onun bu sadakatini kendi lehine çevirmeyi bilmiştir. Bundan sonra Aşina Si-mo, Tang sarayı adına savaflara girmiş, kayıtlarda görüldüğü kadarıyla hükümdara derinden bağlanmıştır. Öyle ki hükümdar ona, kendi soyadı olan “Li” (李) soyadını ve bir gelin vermiştir. Tıpkı diğer Türk beyzadelerinde olduğu gibi ona da çeşitli unvanlar bağışlanmıştır. Kendi soydaşlarının gözünde yükselmeyi hak etmeyen Si-mo'ya 639 yılında meydana gelen bir Göktürk soylusunun (Jie-she-shuai/Kürşad) isyanı sonucu Tang yönetimi “Kağan” unvanını vermiştir.

Si-mo ile ilgili bilgiler Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nda aynı olduğu için çalışmamızda Si-mo özelindeki kayıtlarda daha detaylı olan Eski Tang Kayıtları'na yer verilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'ndaki farklılıklar değerlendirme bölümünde açıklanmıştır.

²⁰⁸ Guangyun Tablosu'na göre; “Si” iminin Wang Li okunuşu: “sǐə”, Latin Harfleriyle okunuşu: “si” dir. “Mo” iminin okunuşu ise Wang Li: “mud”, Latin Harfleriyle okunuşu:” mua” dir. Buna göre: “sǐə mud” veya “si mua”.

2.4.1. Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi İçinde Aşina Si-mo

“[623 yılında]²⁰⁹ İllig Kağan savaşmak istemiş, [ama sonuç alamayacağını anlamıştı]. Tu-li [Kağan] ile Jia-bi Tigin Aşina Si-mo’yu hükümdarı görmeleri [ve] barış teklif etmeleri için [Çin sarayına] göndermiş, [bu teklif] kabul edilmiştir... Si-mo başlarda [Tang hükümdarını] görmeye [gittiğinde] Gaozu [onu] hükümdarlık divanına yükseltmek [istemiş ancak] Si-mo saygıyla eğilip [hükümdarı] selamlayarak bunu kabul etmemiştir. [Bunun üzerine] Gaozu: ‘İllig Kağan samimi duygularla saraya saygı sunması için [bir] Tigin göndermiş. Bugün Tigin’i görmek, İllig Kağan’ı görmek gibidir’ diyerek onu [divana] yükseltmiş [ve] bir zaman sonra Si-mo’yu He Shun Beyi (和順王) yapmıştır.”²¹⁰

“...Si-mo, İllig Kağan’ın soyundandır. Dış görünüşü yabancılara benzediği [için] Shi-bi [ve] Chu-luo [onu] Türk saymayıp, Aşina soyundan olmadığından şüphelenmişlerdir. Bu yüzden Chu-luo [ve] İllig Kağan’ın saltanatı sırasında Jia-bi Tigin (夾畢特勤) olarak [görev] yapmış, “şad” olmak için yeterli askere sahip olamamıştır. 618 yılında²¹¹ pek çok kez saraya hediye getirmiş, [bu yüzden] Gaozu

²⁰⁹ Wude saltanat devresinin yedinci yılı. (武德七年 618-626)

²¹⁰ İlgili kısmın Çincesi: “頡利欲戰不可，因遣突利及夾畢特勤阿史那思摩奉見請和，許之...思摩初奉見，高祖引升御榻，頡利固辭，高祖謂曰：「頡利誠心遣特勤朝拜，今見特勤，如見頡利。」固引之，乃就坐，尋封思摩為和順王。” JTS: s. 5156.

²¹¹ Wude saltanat devresinin başı.

(高祖) [onu] He Shun (和順) ²¹² İl Beyi ilan etmiştir. Ülkelerinde karışıklık çıkınca pek çok boy gelip Çin'e bağlandığı zaman, İllig Kağan'ın yanında bir tek Si-mo kalmıştı. Yakalandığında [da onunla] birlikteydi. Taizong onun sadakatini takdir etmiş, [kendisine] Sağ Wuhou (武侯) Büyük Generalliği yanında, Hua Zhou (化州) ²¹³ Komutanlığı [makamını] vermiştir. [Ayrıca] yönetmesi [için] İllig Kağan'ın boyunun eskiden oturduğu [Sarı] Irmak'ın güneyindeki ²¹⁴ toprakları [da] Si-mo'ya vermiştir. Kısa süre sonra [rütbesi de] Huai Hua (懷化) ²¹⁵ İl Beyi olarak değiştirilmiştir.” ²¹⁶

²¹² “Bugün Shanxi Eyaleti'nin doğusundaki Taixing Dağı (太行山) Bölgesi ve Qingzhang Nehri'nin (清漳河) yukarı havzasındadır. Kuzey Qi Hanedanı döneminde kurulduğunda adı Ran Yu'dür (染榆), Sui Hanedanı döneminde He Shun olarak değiştirilmiştir.” CH: s. 2101.

²¹³ “Çin'in Guangdong Eyaleti'nin Maoming Şehri'nin batısında; Jian Nehri'nin de orta havzasındadır.” CH: s. 251.

²¹⁴ Wude saltanat devresinin başı olan 618 yılında, Tang Gaozu tarafından Si-mo'ya Sarı Irmak'ın güney yakası verilmiştir. Burası 639 yılından sonra Si-mo Göktürklerle Kağan yapıldığında Çin'den halkıyla birlikte göç ettiği Sarı Irmak'ın Kuzey bölgesi ile karıştırılmamalıdır.

²¹⁵ “Bugün Çin'in Hunan Eyaleti'nin batısında, Yuan Irmağı'na dökülen Wo Nehri'nin kıyısında ve Xiang Qian ile Zhi Liu demir yollarının kesişim noktasındadır.” CH: s. 1191.

²¹⁶ İlgili kısmın Çincesi: “思摩者，頡利族人也。始畢、處羅以其貌似胡人，不類突厥，疑非阿史那族類，故歷處羅、頡利世，常為夾畢特勤，終不得典兵為設。

“Tu-li [Kağan’ın] (突利) kardeşi Saray Savunma Muhafız Komutanı Jie-she-shuai (結社率)’ın çıkardığı isyan yüzünden saraydaki memurlar Türklerin [artık] Çin’de kalmamaları gerektiğini söylediler. Hükümdar [da] durumdan rahatsız olmuştu. Bunun üzerine Aşina Si-mo’yu Yi-mi-ni-shu-yi-bi-li Kağan (乙彌泥孰俟利苾可汗) [olarak] başa geçirdi. [Ona kendi soyadı olan] Li (李) soyadını verdi.²¹⁷ [Sarı] Irmak’ın kuzeyinde otağ kurup bütün Türklerle birlikte eski topraklarına taşındılar.”²¹⁸

“Beyaz Yolun (白道) kuzeyine giderken, Si-mo ve beraberindekiler Xue-yan-tuo’lardan korkup, seddin dışına çıkmak istemediler. Taizong, Tarımdan

武德初，數來朝貢，高祖封為和順郡王。及其國亂，諸部多歸中國，唯思摩隨逐頡利，竟與同擒。太宗嘉其忠，除右武侯大將軍、化州都督，令統頡利舊部落於河南之地，尋改封懷化郡王。” JTS: s. 5163.

²¹⁷ Eski Tang Kayıtları’nda Doğu Yi’ler biyografisi içinde Taizong’un soyadını verdiği Aşina Si-mo’ya duyduğu sevgiyle ilgili şunları okuyoruz: “...645 yılında askerler Bai Ya Şehri’ne (白崖城) geldiklerinde saldırı emri verildi. Sağ Muhafızlar Büyük Generali Li Si-mo’ya [bir] ok isabet etti. Hükümdar [onun] kanını bizzat emdi. Bunu duyan asker [ve] generaller çok duygulandılar.” JTS: s. 5323.

²¹⁸ Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nde anlatılmayan bu kısım metnin akışı için Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nden eklenmiştir. İlgili kısmın Çincesi: “突利弟結社率以郎將宿衛，陰結種人謀反… 於是羣臣更言處突厥中國非是，帝亦患之，乃立阿史那思摩為乙彌泥孰俟利苾可汗，賜氏李，樹牙河北，悉徙突厥還故地。” XTS: s. 6039.

Sorumlu Bakanı Guo Siben’a (郭嗣本) [Xue]-yan-tuo’lar [için] bir mühür [yaptırıp] mektup yazmasını emretti.”²¹⁹

“Göktürk İllig Kağan, mağlup edilmeden önce, gücüne güvenip Çin’i yağmalyordu. Onun tarafından öldürülen halkın haddi hesabı yoktu. [Bunun üzerine] asker gönderdim, ona saldırıp yendim. [Böylece] bütün boylar gelip Çin’e bağlandı. Geçmişteki hatalarını göz ardı edip, iyiliklerini takdir ettim [ve onlara] kendi memurlarımla aynı rütbe [ve] unvanlar verdim. Sahip olduğum bütün boyları çocuklarım gibi seviyorum. Benim halkımdan farkları yoktur. Lakin Çin adaba önem verir. Başkasının ülkesini yıkmayız. Yalnızca İllig [Kağan’ın] tek başına halka zarar vermesini engellemek için Türkleri bertaraf ettim. Bu yüzden onu kovdum. Gerçekten de onun topraklarında [da], adamlarında [da] gözüm yok. İllig Kağan’ı kovduktan sonra ısrarla yeni bir kağan tahta çıksın istedim. Bu yüzden teslim olan boyları hayvanlarını otlatmaları için Sarı Irmak’ın güneyine yerleştirdim. Bugünden itibaren hanelerinin ve koyunlarının sayısı günden güne artıyor. En başta [onlara] unvan ve rütbe verdim [ve] sözümünden dönmem. [Bu yüzden] gönderdiğim Türklerin nehri geçmesini, topraklarına geri dönmelerini istiyorum. Benim nezdimde siz [Xue]-yan-tuo’ların [konumu] her zaman önceliklidir. Bugün Türkleri ikinci plandadır. Sonra gelen küçük, öncelikli olanlar büyüktür. Siz çölün kuzeyinde, Türkler [ise] güneyinde yaşıyorlar. Her biriniz [kendi] sınırlarınızı koruyun, boylarınızı tutun. Eğer [içinizden biri] sınırları geçer,

²¹⁹ “及將徙於白道之北，思摩等咸憚薛延陀，不肯出塞，太宗遣司農卿郭嗣本賜延陀璽書。” JTS: s. 5163.

diğerini yağmalarsa, bizzat asker gönderip cezalandıracağım. Böyle bir anlaşma yalnızca sizin değil, torunlarınızın da hayatını kolaylaştıracak. Zenginlik [ve] ferah [içinde] yaşayacaklar.”²²⁰

“Bundan sonra [hükümdar] Törenler Bakanlığı’nda (禮部)²²¹ Baş Kâtip (尚書) [görevindeki] Zhao (趙)²²² Garnizon Beyi Xiao Gongji’ye (孝恭齋) Si-mo’nun boyuna bir mektup yazmasını emretti. Sarı Irmak’ın üzerine bir adak sunağı yapıldı. Davul [ve] tuğ hediye edildi. [Böylece] çeşitli illerde yerleştirilmiş olan Türkler [ve diğer] yabancıların, [Sarı] Irmak’ın kuzeyine geçerek eski boylarına dönmeleri emredildi. Ayrıca Sol Garnizon Muhafızlar Generali Aşina Zhong Sol Bilge Beyi,

²²⁰ İlgili kısmın Çincesi: “曰：「突厥頡利可汗未破已前，自恃強盛，抄掠中國，百姓被其殺者不可勝紀。我發兵擊破之，諸部落悉歸化。我略其舊過，嘉其從善，並授官爵，同我百僚，所有部落，愛之如子，與我百姓不異。但中國禮義，不滅爾國，前破突厥，止為頡利一人為百姓之害，所以廢而黜之，實不貪其土地，利其人馬也。自黜廢頡利以後，恆欲更立可汗，是以所降部落等並置河南，任其放牧，今戶口羊馬日向滋多。元許冊立，不可失信，即欲遣突厥渡河，復其國土。我策爾延陀日月在前，今突厥理是居後，後者為小，前者為大。爾在磧北，突厥居磧南，各守土境，鎮撫部落。若其踰越，故相抄掠，我即將兵各問其罪。此約既定，非但有便爾身，貽厥子孫，長守富貴也。」 JTS: s. 5164.

²²¹ “Yasal düzenlemelerden, kurban sunma törenlerinden, okullardan, memuriyet sınavlarından sorumlu olan ve yabancı askerleri karşılayan bakanlıktır.” Wang Yuhua, 一本书读懂中国史 (Bir Kitap Okuyup Çin Tarihini Anlamak), s.169.

²²² Doğu Han döneminde kurulmuştur. Bugün Çin’in Hebei Eyaleti’nin Zhanhu İlindedir. www.baidu.com E.T. 18.01.2016

Sol Wu Wei Generali Aşına Ni-shu Sağ Bilge Beyi olarak [Aşına Si-mo'ya] eşlik edeceklerdi.”²²³

“Xue-yan-tuo'lar, Taizong'un Si-mo'yu nehrin kuzeyine geçmek [üzere] gönderdiğini duyunca kendi boylarının yakınındaki çölün kuzeyinden geçerler diye endişelenerek hafif süvarilerini hazırlayıp, saldırmak için gelmelerini beklediler. Taizong onlara ferman gönderip: ‘Kendi başınıza saldırırsanız ülkeniz cezasını çeker’ demişti. Yan-tuo'lar da cevaben:

*‘Saygıdeğer hükümdar, karşılıklı [olarak] saldırmıyoruz. Emrinize karşı gelmeye cesaret edemeyiz. Ancak Türklere arkanızı dönmeye gelmez. Onları bertaraf etmenizden önce yıllarca merkezî topraklardaki insanları öldürdüler. Hareketlerini iyi hesaplamalısınız. Siz saygıdeğer hükümdar Türkleri yendiğiniz zaman, onları köle yapıp seçkinlere vermeliydiniz, ama [siz] tam tersine onları kendi oğlunuz gibi beslediniz. Neticede Jie-she-shuai (結社率) gibi isyan edebilirler. Bu nesil, vahşi yüreklidir [onlara] itimat edilmez. Memurunuza [gösterdiğiniz] yüce gönüllülüğün sorumluluğu derindir, izin verin sizin için onları öldüreyim.’*²²⁴

²²³ İlgili kısmın Çincesi: “於是命禮部尚書趙郡王孝恭齋書就思摩部落，築壇於河上以拜之，并賜之鼓纛。突厥及胡在諸州安置者，並令渡河北，還其舊部。又以左屯衛將軍阿史那忠為左賢王，左武衛將軍阿史那泥孰為右賢王以貳之。” JTS: s. 5164.

²²⁴ İlgili kısmın Çincesi: “薛延陀聞太宗遣思摩渡河北，慮其部落翻附磧北，預蓄輕騎，伺至而擊之。太宗遣敕之曰：「擅相侵者，國有常刑。」延陀曰：「至

“Si-mo’nun emrinde nehrin karşısına geçeceklerin [sayısı] yüz bindi. Kırk bin seçkin askeri vardı. Si-mo boyuna hâkim olamadı; hiçbiri ona bağlı değildi. 643 yılında²²⁵ ona karşı isyan ettiler. Güneyinde [Sarı] Nehri geçip, Sheng [ve] Xia illerinin arasında yerleşmek istediler. Hükümdar izin verdi. Si-mo hafif süvarileriyle saraya girdi. Kısa süre sonra Sağ Wu Wei Generalliği’ne getirildi. [Hükümdar ile] birlikte Liaodong’a (遼東) sefere çıktığında ona başıboş bir ok isabet etti. [Açık yaradan akan] kanını Taizong bizzat emdi, ona böylesine ihtimam göstererek bakmıştı. Kısa süre sonra [Si-mo] başkentte öldü. Askerî İşler²²⁶ Baş Kâtibi Xia Zhou (夏州)²²⁷ Komutanlığı verilerek Zhao Ling’e gömüldü. Kümbetinin şekli Bai Dao Dağı’na (白道山)²²⁸ benziyordu. Hua Zhou’da (化州) adına [bir] anıt dikilmesi emredildi.”²²⁹

尊遣莫相侵掠，敢不奉詔。然突厥翻覆難信，其未破前，連年殺中國人，動以千萬計。至尊破突厥，須收為奴婢，將與百姓，而反養之如子，結社率竟反，此輩獸心，不可信也。臣荷恩甚深，請為至尊誅之。」” JTS: s. 5164.

²²⁵ Zhenguan saltanat devresinin on yedinci yılı.

²²⁶ “Askerlerin seçilmesinden, askerî kayıtların tutulmasından, savaş gereçlerinden ve emirlerden sorumlu askerî bakanlıktır.” Wang Yuhan, 一本书读懂中国史 (**Bir Kitap Okuyup Çin Tarihini Anlamak**), s.169

²²⁷ “Tang dönemindeki sınırları, günümüzde Çin’in Shaanxi Eyaleti’ndeki Dali Nehri’nin (大理河) kuzeyinde, Hongliu Nehri’nin (红柳河) akarsu yatağında ve İç Moğolistan’ın Hanggin (航锦) ile Uxin (乌审) Sancaklarındadır.” CH: s. 1009.

²²⁸ “Bugün İç Moğolistan’ın Hohhot şehrinin kuzeybatısıdır. Karanlık Dağların güneyinde ve kuzeyinde bulunan önemli geçitlerden biridir. Kuzey Wei Hanedanı

2.4.2. Eski Tang Kayıtları Kuzey Di'ler Monografisi İçinde Aşina Si-mo

“...629 yılında²³⁰ Yi-nan (夷男) kardeşi Tong Tigin'i (統特勒) saraya saygı sunmaya gönderdi. Taizong ona cömertçe hediyeler vererek onu karşıladı. Değerli bir kılıç ve değerli bir kamçı vererek [şöyle] dedi: '[Halkından] birisi büyük bir suç işlerse başını vur; küçük bir suç işlerse kamçıla!' Yi-nan [bu duruma] çok sevindi. 630 yılında²³¹ Göktürk İllig Kağan bertaraf edildikten sonra, kuzey sınırları boşalmıştı. Yi-nan boyuyla birlikte doğudaki eski topraklarına döndü. Ötüken Dağı'nın (都尉捷山)²³² kuzeyinde, Du Luo (Tula) Nehri'nin (獨邏河)²³³ güneyinde,

döneminde güneydeki vadide Baidao şehri (白道城), şehrin kuzeyinde de Baidao Dağı (白道岭) ve Baidao Vadisi (白道川) vardır.” CH: s. 2126.

²²⁹ İlgili kısmın Çincesi: “時思摩下部眾渡河者凡十萬，勝兵四萬人，思摩不能撫其眾，皆不愜服。至十七年，相率叛之，南渡河，請分處於勝、夏二州之間，詔許之。思摩遂輕騎入朝，尋授右武衛將軍，從征遼東，為流矢所中，太宗親為吮血，其見顧遇如此。未幾，卒于京師。贈兵部尚書、夏州都督，陪葬昭陵，立墳以象白道山，詔為立碑於化州。” JTS: s. 5164.

²³⁰ Zhenguan saltanat devresinin üçüncü yılı.

²³¹ Zhenguan saltanat devresinin dördüncü yılı.

²³² Ötüken, Türklerin yaşadıkları bölgeye verilen addır. Hem Bilge Kağan Abidesi hem de Köl Tigin Abidesi'nde Göktürklerin burada yaşadıkları yazılmıştır. (M. Ergin, 2003, s. 5-41) Türkçe kaynaklarda “Yış” yani orman olduğundan söz edilen Ötüken Çince kaynaklarda “Dağ” olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Gürhan Kırilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 117, dpt: 47.

başkentin kuzeyine 3300 li mesafede [olan ve] doğuda Shi Wei (室韋),²³⁴ batıda Altın Dağ (金山), güneyde Göktürkler, kuzeyde [de] Han Hai'a (瀚海) sınır olan eski Hun topraklarında otağ kurdu. İki yüz binden fazla askeri vardı. İki oğlunu güney ve kuzey [tahtına] oturttu. Taizong onun gücünden korkup, daha sonra sorun olabileceğini [düşündü]. 638 yılında²³⁵ elçi gönderip tören düzenleterek emirler iletildi. İki oğlu [da] Küçük Kağan olarak selamlandı. Dışarıdan [bakınca] birlik içinde görünüyordular. [Oysa] gerçekte güçlerini ayırmak istiyorlardı. Bu sırada [Çin] sarayı Li Si-mo'yu Kağan yaparak halkını [Gobi] Çölü'nün güneyine yerleştirdi; Yinan, Si-mo'dan nefret ediyordu, [o yüzden] bu duruma hiç memnun olmadı.”²³⁶

Çince kaynaklara 燕然山，於都斤山，都尉撻山 gibi farklı imlerle kaydedilen Ötüken, yalnızca Eski Tang Kayıtları'na bu adla (都尉撻山) kaydedilmiştir.

²³³ Bugünkü Moğolistan sınırlarındaki Tula Nehri'dir. www. baidu.com E.T. 20.01.2016

²³⁴ “Kitanlarla aynı soydandırlar. Güneyde olanlara Kitan, kuzeyde olanlara Shi Wei denir. Beş boya ayrılmışlardır. Boyların liderleri yoktur. Halk fakir ve güçsüzdür. Çoğunlukla Göktürklerin üç Tudun'u tarafından yönetilirler.” SS: s. 1882. Ayrıca bknz: W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları** s. 58.

²³⁵ Zhenguan saltanat devresinin on ikinci yılı.

²³⁶ İlgili kısmın Çincesi: “三年，夷男遣其弟統特勒來朝，太宗厚加撫接，賜以寶刀及寶鞭。謂曰：「汝所部有大罪者斬之，小罪者鞭之。」夷男甚喜。四年，平突厥頡利之後，朔塞空虛，夷男率其部東返故國，建庭於都尉撻山北，獨邏河之南，在京師北三千三百里，東至室韋，西至金山，南至突厥，北臨瀚海，即古匈奴之故地，勝兵二十萬，立其二子為南北部。太宗亦以其強盛，恐為後

“...Li Si-mo asker gönderip [Xue-yan-tuo’ları] yağmalattı. [Bunun üzerine] Yan-tuo’lar [da] Tu-li-shi’yı (突利失)²³⁷ tekrar Si-mo’ya saldırmaya gönderdiler. [Tu-li-shi ve adamları] Ding Xiang’a (定襄) gelip, [Si-mo’yu] yağmalayıp geri döndüler. Taizong, Ying Guo Gong [görevindeki] Li Jing’i Si-mo’ya yardıma gönderdi. [Ancak] düşmanın çoktan seddin dışına çıktığını görünce geri döndü. Taizong’un [kendisi] askerleri, Si-mo’nun askerleriyle bir olup savaşa girdiler. [Daha sonra] ferman çıkartıldı [ve] esirlerin serbest bırakılması [emredildi].”²³⁸

2.4.3. Değerlendirme

Aşina Si-mo’ya ait bilgiler, kaynaklara Si-mo (思摩), Aşina Si-mo (阿史那思摩) ve Li Si-mo (李思摩) olarak üç farklı adla kaydedilmiştir. Bu sebeple üç isimle yapılan taramalarla ilgili kayıtların tamamına ulaşılmıştır.

Kaynaklar arasında ilk dikkat çeken farklılık, Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nde Si-mo’nun babasının Duo-liu Şad olduğu yazarken, Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi’nde Si-mo’nun soy ağacına dair bilgi bulunmamasıdır. Aynı şekilde Yeni Tang Kayıtları’nda Qi-min Kağan’ın Sui Hanedanı’na kaçmasıyla

患。十二年，遣使備禮冊命，拜其二子皆為小可汗，外示優崇，實欲分其勢也。會朝廷立李思摩為可汗，處其部眾於漠南之地，夷男心惡思摩，甚不悅。” JTS: s. 5344.

²³⁷ Xue-yan-tuo’lardan Yi-nan’ın oğlu, Tardu Şad’ın kardeşidir.

²³⁸ İlgili kısmın Çincesi: “既而李思摩數遣兵侵掠之，延陀復遣突利失擊思摩，至定襄，抄掠而去。太宗遣英國公李勣援之，見虜已出塞而還。太宗以其數與思摩交兵，璽書責讓之。” JTS: s. 5346.

Si-mo'nun Kağan olduğu, daha sonra Qi-min'in geri dönmesiyle de kağanlık unvanının elinden alındığı kaydedilmiştir. Fakat Eski Tang Kayıtları'nda buna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi'nde henüz Göktürlere bağı olarak yaşayan Si-mo'nun saraya elçi olarak gelip gittikçe Çin hükümdarının sevgisini kazandığı ve kendisine He-Shun Beyi unvanının verilışı detaylı olarak anlatılmıştır. Fakat Yeni Tang Kayıtları'nda yalnızca unvanın verildiğı ifade edilmiştir.

Kağanlık mevkiine yükseltlen Aşina Si-mo, Xue-yan-tuolardan korktuğı için Sarı Irmak'ı geçememiş, bunun üzerine Çin hükümdarı Xue-yan-tuolara gönderilmek üzere bir mektup yazdırmıştır. Eski Tang Kayıtları'nda bu mektup oldukça detaylı olarak kaydedilmiş, İllig Kağan'ın neden bertaraf edildiğı uzun uzadıya anlatılmıştır. Fakat Yeni Kayıtları'nda aynı mektup özet geçilmiştir. Bu olayın devamında Xue-yan-tuolar da hükümdara bir mektup yazmışlardır. Bu mektup Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi'nde yer alırken, Yeni Tang Kayıtları'nda mektuba yer verilmemiştir.

Karşılıklı olarak bu mektuplar yazıldıktan sonra Si-mo yola çıkmıştır. Fakat daha sonra, Si-mo'nun askerlerinin isyan edişı ve ondan ayrılarak başka yerlere yerleşmeleri yine yalnızca Eski Tang Kayıtları Türkler Monografisi'nde kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları'nda kaydedilmemiştir.

Eski Tang Kayıtları'nda yer alan, 630 yılı öncesinde Si-mo henüz saraya elçi olarak gelip giderken kendisine Sarı Irmak'ın Güney Bölgesi'nin verildiğı bilgisi, Tang yönetiminin hâkimiyet sınırlarında görülen bölgelerin aslında fiilen Göktürkler tarafından yönetildiğini göstermektedir.

2.5. Aşına Jie-She-Shuai/ Kürşad

Daha önce biyografilerini tercüme ettiğimiz Çin'e yerleşen Göktürk komutanlarının yanında Jie-she-shuai, nam-ı diğer Kürşad, farklı bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğerleri Çin'e ne kadar bağlıysa Kürşad da o oranda bağımsızlığına düşkündür.²³⁹

Tarihî bir şahsiyet olan Jie-she-shuai (結社率), Hüseyin Nihal Atsız tarafından önce 1939 yılında yayınlanan bir makalesinde²⁴⁰ ardından da 1946 yılında yazdığı romanında Türkçeye “Kürşad” olarak kazandırılmıştır.²⁴¹ Kendisi, Çin'e

²³⁹ Kürşad İsyanı hakkında eski bir çalışma için bakınız: Cevdet Gökalp, “**Chie-she-shuai (Kürşad?) Olayı**”, Töre Dergisi, Sayı: 20, Ankara 1973, s. 10-15.

²⁴⁰ Hüseyin Nihal Atsız, “**Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kürşad**”, Kopuz Dergisi, 1939, s. 3.

²⁴¹ Jie-she-shuai'ın Kürşad'a tekabül edip etmediği konusunda araştırmacılar arasında fikir ayrılıkları mevcuttur. Örneğin; Prof. Dr. Ahmet Taşağıl (Habertürk Kanalı, Tarihin Arka Odası Programı, 1 Mayıs 2014 tarihli yayın) ve Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya (**Kür Şad Adının Etimolojisi Veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır?** Gazi Türkiyat, Bahar 2014/14 Ankara, s. 1-10) tarihte Kürşad adlı bir şahsiyetin olmadığını, bu adın H. Nihal Atsız tarafından roman karakteri olarak ortaya atıldığını savunmaktadırlar. Ayrıca Sertkaya “Kürşad” adının ilk kez 1946 yılında Atsız'ın romanında ortaya atıldığını savunmaktadır. Oysa ki çok daha eski bir tarihte 1934 yılında Atsız'ın kaleme aldığı makalesinde “Kürşad” adı geçmektedir. (Anımsatan: Prof. Dr. Konuralp Ercilasun) Diğer taraftan Prof. Dr. Saadettin Gömeç, (**Kaynakların Işığında Türk Tarihinde Kürşad**, Yüce Erek,

hayranlığıyla bilinen Qi-min Kağan'ın torunu, Göktürklerin yükseliş dönemi olarak nitelendirilebilecek kadar parlak bir dönemi yöneten, milletine ve bayrağına bağlı bir kağan olan Shi-bi'nin oğludur. Kaynaklardan anlaşıldığına göre; 630 yılından önce daha I. Göktürk Devleti bertaraf edilmeden, ağabeyi Tu-li Kağan ile birlikte Çin sarayına yerleşmiştir.

14/46, Ankara 2013) bu ismin Kürşad'ın ta kendisi olduğunu savunmaktadır. Bize göre Jie-she-shuai adının Kürşad ile özdeş olması mümkündür. İmlerin Guangyun Tablosu'ndaki okunuşlarına baktığımızda “jie 結” iminin Wang Li'deki okunuşu “kiet”, Latin harfleriyle okunuşu ise “ket” tir. Aynı imin Baxtar-Sagart'ta Orta Çince okunuşu “ket” olarak, Eski Çince okunuşu da “*kʰit { *kʰi[t] }” olarak verilmiştir. Ket/kiet/kür? ses değişimiyle “kür” sesine dönüşmesi, dikkate değerdir. İkinci hece “she 社” ise Türkçe “Şad” karşılığı olan “she 設” iminin farklı bir yazımı olmalıdır. Son sözcük olan “shuai 率” ise liderlik, yöneticilik belirten bir anlama sahiptir. Bunun yanında yakışıklı ve güzel görünümlü anlamları da vardır. Bu sebeple bu sözcüğün Jie-she'ya sonradan eklenmiş bir sıfat olduğunu varsayarak ismin dışında değerlendirebiliriz. Ayrıca Yeni Tang Kayıtları'nın 91. tomarının 3782. sayfasındaki notlandırmaya göre; “Jie-she-shuai'ın adı önceden Jie-she'dır. Yeni Tang Kayıtları'nın 2, 97 ve 215. tomarları ile Eski Tang Kayıtları'nın 194. cildinde Jie-she-shuai olarak yazılmış, daha sonra ise düzeltilmiştir” denilmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Jie-she'nın Türkçe ses çevrimi Kiet/Ket Şad'dır ve sesletim bakımından Kürşad'a oldukça yakındır.

2.5.1. Yeni Tang Kayıtları'nda Kürşad²⁴²

“...Hükümdar Jiu Cheng Sarayı'na (九成宮)²⁴³ geldiğinde, Tu-li [Kağan'ın] (突利) kardeşi Saray Savunma Muhafız Komutanı Jie-she-shuai (結社率), kendi soyundan insanlarla gizlice [bir] isyan planı yapmıştı. He-luo-hu'yu (賀邏鶻)²⁴⁴ kuzeye kaçırmıştı. [Jie-she-shuai] adamlarına:

‘Jin Wang [unvanlı Tang]²⁴⁵ veliahdının geceleri tören düzenlenerek dışarı çıktığını duydum. [Kapı açıldığı] sırada hızlıca içeri girebilir, buradan saldırabiliriz’

dedi. [Fakat] o gece büyük [bir] fırtına çıkmıştı. Veliaht [o yüzden] dışarı çıkmadı. Jie-she-shuai planının duyulacağından korktu [ve] rastgele oklarla saraya saldırdı. Karışıklık [çıkarıp] onlarca muhafız [ve] askeri öldürdü. [Ancak] muhafız [ve] askerlerin hepsi birden [kendisine] saldırınca kaçtı. [Ahırdaki] seyisleri öldürerek, atları çaldı. Wei (渭) [Nehri'ni] geçmek istedi. [Ancak] sınır devriyeleri

²⁴² Yeni Tang Kayıtları ve Zhizhi Tongjian'deki anlatıya benzer metinler Tong Dian, Tang Hui Yao ve Eski Tang Kayıtları'nda da mevcuttur. Çalışmamızda anlatımı en detaylı olan iki kaynak öne çıkarılmıştır.

²⁴³ Tang Taizong'un geçici olarak ikamet ettiği saraydır. Bugün Çin'in Shaanxi Eyaleti Baoji Bölgesi'nde bulunmaktadır. Çin tarih kitaplarında Kürşad olayı, Jiu Cheng Sarayı Olayı (九成宮时间) adıyla anılmaktadır.

²⁴⁴ Kürşad'ın ağabeyi Tu-li Kağan'ın oğludur. Bu cümleden kendisinin bu kalkışmaya destek vermediği anlaşılmaktadır.

²⁴⁵ Li Zhi (628-683 李治), Tang Taizong'un oğludur.

[tarafından] yakalanıp, başı kesildi. He-luo-hu [ise] affedilerek Ling Wai'a (嶺外)²⁴⁶ sürgün edildi.”²⁴⁷

2.5.2. Zizhi Tongjian'de Kürşad

“Başlarda, Göktürk Tu-li Kağan'ın kardeşi Jie-she-shuai, Tu-li ile birlikte saraya girmişti. [Kendisine] Merkez Muhafız Komutanı [unvanı] verilmişti. Evde çok fazla olay çıkarıyor, Tu-li'ye haset ediyordu. Bu yüzden [onu] isyan etmekle suçladı. [Fakat] hükümdar [inanmadı] ve [onu] küçümsedi. [Bu sebeple] uzun süre rütbe alamadı. Jie-she-shuai eski boyundan adamlarla gizlice bir araya geldi, kırk küsur adam topladı. Jin Wang [unvanlı veliaht] Zhi, gece yarısı saraydan çıkacağı sırada, saray kapıları açıldığında düzenlenecek törenden yararlanarak, saray kapısına

²⁴⁶ “Eski bir yer ismi olan Lingwai, Lingnan olarak da bilinir. Bu bölge Çin'de Beş Dağlar (bir kısmı Hunan ve Jiangxi sınırlarında; diğer kısmı Guangdong ve Guangxi sınırlarında olan sıra dağlar) olarak bilinen dağların ardındadır.” CH: s. 950. Daha önce bir kaynakta bu yer “tepelerin ardı” olarak tercüme edilmiştir. (İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler-Eski Tang Tarihi**, TTK yayınları, Ankara 2006, s.180) Bu şekliyle de anlamı karşılamasına rağmen anlam karmaşasına mahal vermemek için bölgenin adı kullanılmıştır.

²⁴⁷ İlgili kısmın Çincesi: “...帝幸九成宮，突利弟結社率以郎將宿衛，陰結種人謀反，劫賀邏鶻北還，謂其黨曰：「我聞晉王丁夜得辟仗出，我乘間突進，可犯行在。」是夕，大風冥，王不出，結社率恐謀漏，即射中營，譟而殺人，衛士等共擊之，乃走，殺廩人盜馬，欲度渭，徼邏禽斬之，赦賀邏鶻，投嶺外。” XTS: s. 6039.

akın etmeyi, doğrudan [veliahdın] otağına [ulaşmayı] planlamıştı. Bu şekilde başarılı olacaklardı. Tu-li'nin oğlu He-luo-hu'yu gece sarayın dışında gizlediler. [Fakat] o gece büyük fırtına çıktı. Jin Wang [unvanlı veliaht] dışarı çıkmadı. Jie-she-shuai planının duyulacağından korkarak [arkadaşlarıyla birlikte] saraya saldırdı. Dört kademeli savunma duvarını aşmış, rastgele ok atarak ortalığı karıştırmışlardı. Onlarca muhafız askerini öldürdüler. [O sırada] Sun Wukai'ın (孫武開) başında olduğu askerler saldırarak [onları] püskürttüler. [Kürşad ve arkadaşları] bir süre sonra geri çekilip, ahıra doğru yöneldiler. Yirmi tane at çalarak, kuzeye ilerlediler. Wei [Nehri'ni] geçip kendi boylarının olduğu [topraklara] gitmek istiyorlardı. [Fakat] yakalanarak başları vuruldu. He-luo-hu [ise] Ling Biao'a sürgün edildi.”²⁴⁸

2.5.3. Değerlendirme

Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nın her ikisi de Kürşad hakkında bilgiler vermektedir. Fakat özellikle Eski Tang Kayıtları'ndaki kayıtlar kısa bir fragmandan öteye geçmemektedir. Yeni Tang Kayıtları'nda ise ona nazaran biraz daha fazla bilgi

²⁴⁸ İlgili kısmın Çincesi: “...初，突厥突利可汗之弟結社率從突利入朝，歷位中郎將。居家無賴，怨突利斥之，乃誣告其謀反，上由是薄之，久不進秩。結社率陰結故部落，得四十餘人，謀因晉王治四鼓出宮，開門辟仗，馳入宮門，直指御帳，可有大功。甲申，擁突利之子賀邏鶻夜伏於宮外，會大風，晉王未出，結社率恐曉，遂犯行宮，逾四重幕，弓矢亂髮，衛士死者數十人。折衝孫武開等帥眾奮擊，久之，乃退，馳入御廄，盜馬二十餘匹，北走，度渭，欲奔其部落，追獲，斬之，原賀邏鶻投於嶺表。”

ZZTJ: s. 6147.

bulunmaktadır. Bu kaynaklara ek olarak, Zizhi Tongjian ve Tong Dian’de de Kürşad hakkında bilgiler mevcuttur.

Kaynaklarda yer alan bilgileri karşılaştırdığımızda, Eski Tang Kayıtları ile Tong Dian’de bulunan bilgiler birbiriyle birebir örtüşmektedir. Tang Hui Yao’da ise çok daha kısa yalnızca birkaç cümleden ibaret ifadeler bulunmaktadır.

Jie-she-shuai hakkında bilgi edindiğimiz en detaylı iki kaynak olan Yeni Tang Kayıtları ve ZZTJ’deki bilgiler genel olarak birbiriyle örtüşmekle birlikte farklılıklar da mevcuttur. Örneğin: Her iki metinde de olaylar Çin hükümdarının yazlık sarayı olan Jiu Cheng Sarayı’nda geçmektedir. Kürşad ile ilgili anlatıların tamamında kendi boyundan kırk küsur adam toplayarak isyana kalkıştığı kayıtlıdır ki bu “Kürşad ve kırk çerisi” hikâyesini doğrular niteliktedir.

Metinler arasındaki farklılıklar fazla olmamasına rağmen anlamı daraltmaya yetecek niteliktedir. Örneğin; ZZTJ’de, Kürşad’ın ağabeyi Tu-li Kağan ile olan ilişkisinden ve karakterinden söz edilirken, Yeni Tang Kayıtları içinde bu kısımlar kaydedilmemiştir. Aynı şekilde Kürşad ve arkadaşları saraya saldırdıklarında, Çinli komutan Sun Wukai’ın saraya yardıma geldiği ZZTJ’de kayıtlıyken, bu bilgi Yeni Tang Kayıtları’nda kaydedilmemiştir.

ZZTJ’de Tu-li Kağan’ın oğlu He-luo-hu’nun sarayın dışında gizlendiği kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları’nda kuzeye kaçtığı kaydedilmiştir. Bunun yanında ZZTJ’de He-luo-hu’nun “Ling Biao”a sürüldüğü kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları’nda sürgün yeri “Ling Wai” olarak kaydedilmiştir. İki metinde yer adı farklı kaydedilmesine rağmen aslında ikisi de aynı yerden bahsetmektedir. Ayrıca Yeni Tang Kayıtları’nda Jie-she-shuai ve arkadaşlarının kaçmadan evvel ahıra

girerek seyisleri öldürdüğü ve atları çaldığı bilgisi kayıtlıdır. Fakat ZZTJ’de bu anlatının geçtiği kısımda yalnızca atların çalındığı kaydedilmiştir.

Çin’e kendi isteğiyle bağlanan diğer beş Göktürk komutanının aksine Kürşad mecburen Çin’e gelmiş ve ilk fırsatta da bu mecburiyeti ortadan kaldırmak için uğraşmıştır. Bu bakımdan dönemin Çin-Türk ilişkisine karşı olan bakış açısını geliştireceğini düşünerek metne dâhil ettiğimiz Kürşad hakkındaki bütün bilgi, ne yazık ki bu kadarla sınırlıdır. Ağabeyi Tu-li, dedesi gibi Çin hayranıyken, o babası Shi-bi gibi bağımsızlığına ve halkına bağlıdır. Nitekim bu uğurda da ölmüştür.

SONUÇ

552 yılında Bumın Kağan tarafından kurulan I. Göktürk Devleti, 630 yılında Çin'in Tang Hanedanı tarafından yıkılmıştır. Bundan sonra Türkler Çin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Daha sonra 682 yılında İltiş Kağan tarafından II. Göktürk Devleti kurulmuştur. İki devlet arasında geçen elli yıllık süre araştırmacılar tarafından esaret ve fetret gibi sözcüklerle tanımlanmış, bu süreçte yaşananlar bilinmezliğini korumuştur. Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nı temel alarak hazırladığımız çalışmamızda bu dönemde yaşananlara, Çin yönetimine bağlanan altı Göktürk komutanının biyografisi üzerinden ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda, biyografik kayıtların çoğunda Yeni Tang Kayıtları'nın Eski Tang Kayıtları'na göre daha detaylı bir tarih yazıcılığı sergilediği görülmüştür. Bunun yanında aynı kişilere ait biyografiler iki kaynakta farklı olarak kaydedilmiştir. Örneğin Aşina Mi-she ve Aşina Bu-zhen'a ait kayıtlarda Aşina He-lu üzerine yapılan seferin tarihini Eski Tang Kayıtları 657 olarak verirken; Yeni Tang Kayıtları'nda aynı olayın tarihi 656 olarak verilmiştir. Aynı şekilde Yeni Tang Kayıtları'nda Taşkent'te yakalanan He-lu'yu Yi-xian Tarkan'ın teslim ettiği kayıtlıyken; Eski Tang Kayıtları'nda bu kişi Shu-nou Şad olarak kaydedilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'na göre aynı olayda He-lu'yu yakalayanlar arasında Aşina Mi-she'nin oğlu Yuan-qing'in de olduğu kayıtlıyken; Eski Tang Kayıtları'nda bu bilgiye yer verilmediği görülmüştür.

Aşina Zhong biyografisi özelinde bakıldığında yine iki kaynak arasında farklılıklar olduğu saptanmıştır. Eski Tang Kayıtları'nda Aşina Zhong'dan, Zhong-jie olarak söz edilmiştir. Eski Tang Kayıtları'nda Aşina Zhong öldükten sonra

oğlunun akıbeti hakkında bilgi verilirken; Yeni Tang Kayıtları'nda bir oğlu olduğundan dahi söz edilmemiştir. Bunların yanında Aşina Zhong hakkında saptadığımız en önemli bilgi kendisi hakkındaki Türkçe kaynakların hiçbirinde söz edilmeyen gerçek adıdır. Yeni Tang Kayıtları'ndan Aşina Zhong'un gerçek adının Ni-shu olduğu saptanmıştır. Ayrıca Si-mo, kağan ilan edildiğinde Aşina Zhong'a verilen daha önce Hunlar döneminde kullanılan "Bilge Beyi" unvanının, yüzyıllar sonra tekrar kullanıldığı ve Hunlarla Göktürkler arasındaki kültürel bağın kopmadığı görülmüştür.

Aşina She-er hakkındaki kayıtlara bakıldığında yine iki kaynak arasında farklılıklar olduğu saptanmıştır. Eski Tang Kayıtları'na göre; She-er ve Yu-gu Şad'ın emri altında bulunan boyların isyan etme tarihi 626 iken, Yeni Tang Kayıtları aynı olayı 627 yılına tarihlendirmektedir. Benzer biçimde, She-er'ın Tang sarayına bağlanma tarihi Eski Tang Kayıtları'nda 635 yılı olarak kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları'nda 636 olarak kaydedilmiştir. Eski Tang Kayıtları'nda Aşina She-er öldükten sonra yalnızca oğlu Dao-zhen'a verilen unvandan söz edilirken, Yeni Tang Kayıtları'nda Dao-zhen'ın katıldığı Tibet savaşından başarısız olması sonucu unvan ve yetkilerinin alınarak sıradan halk gibi yaşamaya mahkûm edildiği kaydedilmiştir.

Aşina Si-mo biyografisi özelinde bakıldığında kaynaklar arasındaki farklılık detaylar bazındadır. Diğer biyografilerin tersine Si-mo biyografisini detaylı olarak ele alan kaynak Eski Tang Kayıtları'dır. Yeni Tang Kayıtları'nda Si-mo henüz Göktürlere bağlıyken elçi olarak Çin'e gidip geldiği sırada hükümdarın kendisine verdiği unvandan söz edilmiştir. Fakat Eski Tang Kayıtları'nda aynı unvanın verilmesi detaylarıyla anlatılmıştır. Si-mo, Göktürlere kağan olduktan sonra, Xue-yan-tuo tehlikesi karşısında Çin hükümdarı bir mektup yazmıştır. Bu bilgi her iki kaynakta da

mevcuttur fakat Eski Tang Kayıtları'nda oldukça detaylı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Xue-yan-tuolardan da hükümdara yazılmış bir cevap mektubu vardır. Bu mektup Eski Tang Kayıtları'nda kayıtlıyken, Yeni Tang Kayıtları'nda kaydedilmemiştir.

İncelemelerimiz sonucunda, Guangyun Tablosu vasıtasıyla çözümlenen Aşina Jie-she-shuai'ın Türkçe adının Kürşad'a tekabül edebileceği tesbit edilmiştir. Aynı şekilde daha ileri çalışmalara ihtiyaç duyulmasına rağmen, Aşina He-lu'nun Türkçe adının da "Kutlug" olması ihtimali üzerinde durulmuştur.

Kürşad'a ait biyografiler genel olarak kısa olmakla birlikte metinler arasında çok büyük farklar olmadığı görülmüştür. Bu konuda Yeni Tang Kayıtları ve Zizhi Tongjian arasındaki tek fark, Kürşad ve arkadaşlarının başa geçirmek istedikleri He-luo-hu'nun isyan sırasındaki konumudur. İlkinde kuzeye kaçtığı kayıtlıyken, diğerinde sarayın dışına gizlendiği kaydedilmiştir.

Bu biyografiler, elli yıllık süre içinde Göktürk halkının, sözlük anlamını karşılayacak şekilde bir "esarete" yaşamadıklarını, bunun iki dil arasında yapılan çeviri sonrası literatüre yerleşen bir söylem olduğunu; dönemin Türk-Çin ilişkilerinin biat, esaret, itaat gibi kavramlarla anlaşılamayacağını, bunun aslında orada yaşanan bir tür güç savaşı olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu elli yılın, Göktürk halkı için ilk kağanlıkta yapılan hatalardan ders çıkarılarak birlik ve beraberlik olgusunun öneminin tekrar ortaya çıktığı siyasî ve askerî bir olgunlaşma süreci olarak değerlendirildiği ve II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu için belli oranda zemin oluşturduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Atsız, Hüseyin Nihal, “**Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kürşad**”, Kopuz Dergisi, 1939.

Ban, Gu 班固, **Han Shu 漢書 (Han Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Chavavannes, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Dang, Mingfang 党明放, **聆听唐朝 (Tang Hanedanı’nı Dinlemek)**, 中国书籍出版社 (Zhongguo Shuji Chubanshe), 2013.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydınlık Kitabevi, Ankara, 2012.

Divitçioğlu, Sencer, **Orta Asya Türk İmparatorluğu**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005.

Eberhard, Wolfram, **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003.

Erkoç, Hayrettin İhsan, **General Li Jing’in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın Çöküşü**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

Fan, Ye 範曄, **Hou Han Shu 後漢書 (Sonraki Han Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Golden, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.

Gökalp, Cevdet, “**Chie-she-shuai (Kürşad?) Olayı**”, Töre Dergisi, Sayı: 20, Ankara, 1973, s. 10-15.

Gömeç, Saadettin Yağmur, **Köktürk Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Gömeç, Saadettin Yağmur, “**Kaynakların Işığında Türk Tarihinde Kürşad**”, Yüce Erek, 14/46, Ankara, 2013.

Gumilev, L.N., **Eski Türkler**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Hucker, Charles O., **A Dictionary of Official Titles in Imperial China (Hanedanlık Çin'i Döneminde Memur Unvanları Sözlüğü)**, Southern Materials Center Inc., Taipei, 1984.

Jacques, Guillaume, “**Introduction To Chinese Historical Phonology (Çincenin Tarihsel Fonetikine Giriş)**”, Leiden, 2006.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.

Kırilen, Gürhan, **Göktürklerden Önce Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

Kırilen, Gürhan, **Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

Kırilen, Gürhan, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Kimlik Yayınları, Ankara, 2015.

Li, Yanshou 李延壽, **Bei Shi 北史 (Kuzey Tarihi)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Lin, Gan 林幹, **突厥与回纥史 (Türkler ve Uygurlar Tarihi)**, 内蒙古人民出版社 (Neimenggu Renmin Chubanshe), Hohhot, 2007.

Linghu, Defen 令狐德棻, **Zhou Shu 周書 (Zhou Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Liu, Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Liu, Xun 劉詢, **Jiu Tang Shu, 舊唐書 (Eski Tang Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Okay, Bülent, **Konfüçyüs**, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2004.

Onat, Ayşe, **Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2012.

Ouyang, Xiu 歐陽修, **Xin Tang Shu 新唐書 (Yeni Tang Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin 1988.

Pekacar, Çetin, **“Kumuk Türkleri,”** Yeni Türkiye -Türk Dünyası Özel Sayısı, Cilt: II-, Sayı: 16, Yıl: 3, Temmuz-Ağustos 1997, s. 2062-2066.

Ren, Yulei 任玉磊, **“多逻斯川、双河及金牙山一唐将苏定方西征路线考辨” (Talas Vadisi, Shuang Nehri ve Altın Diş Dağı__Tang Generali Su Dingfang’ın Batı Seferi Güzergâhı Tartışması)**, 中国历史地理论丛 (Çin Tarihi ve Coğrafyası Tartışmaları Derlemesi), 2012, s.103-122.

Sertkaya, Osman Fikri, **“Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şad Adlı Bir Kişi Var Mıdır?”** Gazi Türkiyat, Bahar 2014/14 Ankara, s. 1-10.

Si, Maguang 司馬光, **Zizhi Tongjian 資治通鑑**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Shen, Yue 沈约, **Songshi 宋史 (Song Hanedanı Tarihi)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Taşagıl, Ahmet, **Göktürkler I-II-III**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Taşagıl, Ahmet, **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014

Taşagıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Tekin, Talat, **Orhun Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara, 2014.

Togan, İsenbike vd., **Çin Kaynaklarında Türkler-Eski Tang Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Türker, Nurcan, **“Han Hanedanlığı Döneminde Rehin Sistemi,”** İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi Cilt: 4, Sayı: 2, 2015, s. 455-467.

Wang, Yikang 王义康, **唐朝边疆与对外交流 (Tang Hanedanında Sınır Komşuları ve Sınır Dışındaki Halklarla Etkileşim)**, 黑龙江教育出版社 (Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe), 2013.

Wang, Wenguang 王文光, Wang Jiuli 王玖莉, **“唐太宗与突厥” (Tang Taizong ve Türkler)**, 云南社会科学 (Yunnan Sosyal Bilimleri), Sayı 6, Yunnan, 2013, s. 177-181.

Wang, Yuhan 王禹翰, **一本书读懂中国史 (Bir Kitap Okuyup Çin Tarihini Anlamak)**, 万卷出版社公司 (Wangjuan Chubanshe Gongsı), Shenyang, 2014.

Wei, Zheng 魏徵, **Sui Shu 隋書 (Sui Hanedanı Kayıtları)**, 中華書局 (Zhonghua Shuju), Pekin, 1988.

Xia, Zhengnong 夏征农, **辞海 (Cihai Ansiklopedik Sözlük)**, 上海辞书出版社 (Shanghai Cishu Chubanshe), Shanghai, 1999.

Yang, Shengmin 杨圣敏, **资治通鉴突厥回纥史料校注 (Zizhi Tongjian'de Göktürkler ve Uygurlar Tarihi Üzerine Notlar)** 社会科学文献出版社 (Shehui Kexue Wenxian Chubanshe), 2012.

Yıldırım, Kürşat, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013.

Zang, Lihe 藏励稣, **中国古今地名大辞典 (Çin Eski ve Yeni Yer Adları Büyük Sözlüğü)**, 商务印书馆 (Shangwu Yinshuguan), Hong Kong 1982.

www.hanchi.ihp.sinica.edu.tw **Academia Sinica Database**

<http://ocbaxtersagart.lsa.umich.edu> **Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction**

<http://zh.wikisource.org/> **Tong Dian – Tang Hui Yao**

www.zdic.net

www.baidu.com

ÖZET

Bumın Kağan tarafından 552 yılında kurulan I. Göktürk Devleti, 630 yılında Çin'in Tang Hanedanı tarafından bertaraf edilmiştir. Bundan sonra 682 yılında İltiş Kağan II. Göktürk Devleti'ni kurana değin, Göktürk halkı Çin hâkimiyeti altında yaşamıştır. Bu iki devlet yönetimi arasında geçen elli yıllık zaman dilimi çeşitli sözcüklerle tanımlanmıştır fakat bu süre içerisinde ne yaşandığı bir muamma olarak kalmaya devam etmiştir.

Çalışmamızda, Göktürlere dair detaylı bilgi barındıran Eski ve Yeni Tang Kayıtları temel alınarak, bu elli yıl içinde Çin yönetimi altında görev yapan Göktürk soylusu altı komutanın biyografileri incelenmiş ve dönemin tarihi olayları anlatılmıştır.

Bu olaylar incelenirken, temel alınan iki kaynak arasında bazı farklılıklar ve eksiklikler olduğu görülmüştür. Ayrıca 630-680 yılları arasında Çin'e kendi isteğiyle tabi olan asilzadelerin yanında, zorunlu olarak Çin'e gelen ve her fırsatta bu zorunluluğu ortadan kaldırmak için uğraşan asilzadelerin de var olması, bu dönemin esaret, fetret, biat gibi kavramlarla açıklanamayacağını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Tang Kayıtları, Yeni Tang Kayıtları, Göktürkler, Esaret, Fetret.

ABSTRACT

The first Gokturk State founded in 552 AD by Bumın Qaghan, was destroyed by the Chinese Tang Dynasty in 630 AD. Until Ilteris Qaghan founded the second Gokturk State, Gokturks had lived in the Chinese sovereignty. There are many different notions of these years in the literature. However, because of the lack of evidence, this period still remains a mystery.

In this study, based on the Old and New Tang Records, which include some detailed information about Gokturks, some historical events of the period were shown, and the biographies of six Gokturk commanders who served in the Chinese sovereignty during these fifty years were examined.

Along with the investigation of these events and biographies, some differences and deficiency of the two records were found. Moreover, from 630 AD to 680 AD, it has been seen that besides the noblemen who were voluntarily submit to China, there were also noblemen who were forced to submit and always tried to get independent on all occasions. Therefore, this period cannot be considered as captivity, interregnum, or allegiance.

Key words: Old Tang Records, New Tang Records, Gokturks, Captivity, Interregnum.

